

Bahodir KARIM

IKKI DAHO - IKKI BEVANO

ИККИ ДАҲО - ИККИ БЕБАҲО

IKKI DAHO – IKKI BEBAHO

(BOBUR VA QODIRIY)

Bahodir KARIM

Toshkent- 2020

UO'K 821.512.133.09
KBK 83.3(50*)
K 25

Adabiyotshunos Bahodir Karimning ushbu risolasida Abdulla Qodiriyning mashhur “O’tkan kunlar” romanining ildizi, xususan, Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asari bilan bog‘liq noyob adabiy qirralari yoritilgan. Risoladagi qiyosiy talqinlar keng o‘quvchilar ahliga ma’qul kelishidan umidvormiz.

Taqrizchi: Abdulla Ulug‘ov, filologiya fanlari
nomzodi, dotsent

UO'K 821.512.133.09
KBK 83.3(50*)

ISBN 978-9943-07-741-6

© Bahodir Karim. 2020.
© «O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi»
Davlat ilmiy nashriyoti. 2020.

MITTI MUQADDIMA

Abdulla Qodiriy romanlarining betakror jozibasi, tilidagi goʻzallik, obrazlilik, aniqlik, tasviriylilik - bu fazilatlar hozirgacha hammani hayratga solib keladi. Adibning badiiy mahoratini, asarlari umrboqiyligini barcha birdek eʼtirof etadi. Zero, bunday betakror poetika quvvatning ildizi, yuzaga kelish omillari hamda taʼsir asoslarini kuzatish foydalidir. Abdulla Qodiriy dunyo adabiyotini, oʻzbek xalqining milliy ruhini, folklorini, shevalarining leksik boyligini chuqur bilgani. XX asrning 20-yillarida qayta shakllangan zamonaviy oʻzbek adabiy tili uchun beqiyos xizmat qilgani haqiqat. Adibning “Oʻtkan kunlar” romani boshida tilga olingan “Tohir – Zuhra”, “Chor darvish”, “Farhod va Shirin”, va “Bahrom goʻr” kabi koʻplab mumtoz asarlarni oʻqiganiga ham shubha yoʻq, albatta.

“BOBURNOMA” O‘QIYOTGAN OTABEK

“O‘tkan kunlar” romanining “Majburiyat” faslida shunday epizod bor: “Kechlik oshni o‘tkazgach, Hasanali o‘z hujrasidan kiyinib chiqqida Otabek yonig‘a kirdi. Otabek “Boburnoma” mutolaasi bilan mashg‘ul edi”. Hasanali asil niyatini bildirmay “hammomga borish” uchun ruxsat so‘raydi. Otabek ko‘zini kitobdan uzmay: “Yumishim yo‘q, boraveringiz”, deb javob beradi.¹ Mashhur kitoblar orqali qahramonni baland maqomga ko‘tarish, ularning ma‘naviy olamiga urg‘u berish, aniq detal vositasida obrazga mahobat bag‘ishlash dunyo adabiyotida ham, o‘zbek mumtoz adabiyoti tarixida ham, shuningdek, Abdulla Qodiriy ijodiy biografiyasida ham mavjud adabiy hodisadir. Otabekning “Boburnoma” mutolaasi “O‘tkan kunlar” ildizi ustida fikrlashga, tasvirdagi ichki manera, so‘zdagi rostlik, xarakter mantig‘i, inson shakli-shamoyili, ayniqsa, romanning poetik nutqi - tili to‘g‘risida ayrim mulohazalar aytishga

¹Abdulla Qodiriy “O‘tkan kunlar”. G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti —T.: 1994-y, 37-38-betlar (Keyingi ko‘chirmalar shu manbadan olinadi va saxifa raqami ko‘rsatiladi.)

imkon beradi. Tasavvur ko'lamini "Boburnoma" matnisti bo'ylab kengayadi. Adib boshqa asarlarida ham bu muazzam kitob va uning egasini eslaydi. Boburga "fotih" – fath etuvchi sifatini beradi; "Boburnoma"ni: "Boburning keng ruhlik, o'z zamoniga ochiq fikrlik..." kitobi, deydi. Qurdoshlari bilan bahslashgan bir masalada "Boburnoma"dan "dalillar kelturmak"ka chog'lanadi. Tarixiy manbalardan ma'lumki, qatog'on – "dapsan" yillari Abdulla Qodiriy ikkinchi marta qamoqqa olinganida kutubxonasidagi yetmishdan ortiq arab imlosida yozilgan mumtoz kitob yig'ishtiriladi. Shular qatori "Boburnoma"ning olib ketilgani aniq.

Xo'sh, nega Abdulla Qodiriy va "O'tkan kunlar" mavzusidagi fikr yo'li Bobur va "Boburnoma" tarafga burilmoqda? Nima uchun Qodiriy ijodidan, asarlari, tarjimaiholi, xotira kitoblari, qodiriyshunoslarning asarlaridan Bobur va "Boburnoma"ni izlab qoldik? To'g'risi, real voqeylik zaminida tug'ilgan mitti intuitsiya – ichki sezim yangi fikrga zamin hozirlaydi; odam beixtiyor tafakkur oftobida pishib yetilgan bitta mulohazani dalillash va unga boshqalarni ishonitirishni istaydi. Adabiyotshunoslik Abdulla Qodiriy romanlarining shuhrati, ta'sir kuchi,

¹Abdulla Qodiriy "Diyori baki". –T.: "Yangi asr avlodi" nashriyoti. 2007-y, 106-bet.

tasvir tiniqligi, tilining goʻzalligiga urgʻu berdi. Endi bunday fazilatlar ildizini ham tadqiq etish lozim. Isteʼdodli adibning oʻzbek, rus va jahon adabiyotidan, xalq ogʻzaki ijodi va xalqning jonli tilidan bahramand boʻldi. Bunga shubha yoʻq. Fikrimcha, ushbu bahramandlik ildizining bir qirrasi “Boburnoma”ga borib taqaladi. Shuning uchun “Boburnoma” bilan “Oʻtkan kunlar” orasidagi poetik bogʻlamni(bogʻichlarni) taqqoslashga zarurat seziladi. Abdulla Qodiriy epik tafakkur tarzi, nasrining badiiy jozibasi, goʻzal tili qup-quruq sahroda oʻz-oʻzidan paydo boʻlgani yoʻq. Tekis sahroda haybatli togʻ oʻsib chiqishi uchun oʻsha yer ostida qaynoq vulqon buloqlari boʻlishi shart. “Oʻtkan kunlar” romani uchun “Boburnoma” shunday buloqlardan biri vazifasini oʻtagan boʻlsa ne ajab?!

“SOʻZ URINDI, SOʻZDAN – SOʻZ CHIQDI”

“Koʻch”ning koʻlami: Badiiy asaroʻqilib, adabiy matnga evrilar ekan, undagi semiotik elementlar – tovush, boʻgʻin, soʻz kabi uvoq unsurlar poetik gʻoya va mantiq vositasida birlashib muhtasham semantik maydonni bino qiladi. Matn ichida soʻz tiriladi, tovushlar jonlanadi; soʻzning qadr-qiymati ortadi va maʼnosi kengayadi. Turli zamonda yashagan ikki adib qoʻllagan nodir, ochqich-kalit soʻzlarning

o`xshashligi, takrori va ma`no uyg`unligi tipologik-intuitiv taqqosga asos beradi. "Boburnoma" – ko`p ma`noli, serqatlam va o`lmas asar. "Bu muazzam asarning har bir satri haqida bittadan hikoya yozish mumkin"¹. Darvoqe, "Boburnoma"da qo`llangan bir qancha nodir so`zlarni Abdulla Qodiriy "O`tkan kunlar"da ishlatadi; o`z o`miga tushgan jonso`z romanga joziba bag`ishlaydi. Bepoyon stilistik maydondagi bitta so`zning assotsiativ ta`siri oltin zanjir o`laroq asrlarni asrlarga, adiblarni adiblarga, asarlarni asarlarga bog`laydi.

Esga olamiz: Otabekning qutidor eshigidan quvilib, Toshkentda nisbatan uzoq qolib ketgan kunlarining birida Hasanali undan Marg`ilonga ketmay yurishi sababini so`raydi. Otabek: "Havsala yo`q", degach: "Qayin otangiz ko`nsa, ko`chingizni olib kelsangiz ham ma`qul edi qatnab yurg`andan..." (283-bet), deya taklif aytadi. Bu o`rinda "ko`ch" – xotin, oila ma`nosida. O`zbek oyim Oftob oyim bilan Kumushga qarab: "Axir manim ham o`zimga yarasha obro`yim bor. Toshkandda kimsan, Yusufbek hoji deganning **ko`chiman**. Xudoyorxon ham bir kun kechasi kelib bizga mehmon bo`ldilar..." (325-bet), deb gina qiladi.

Aynan "Boburnoma"da ham "ko`ch" so`zi "oilal, xotin" ma`nosida keladi. Bobur 1497-1498

¹Xayriddin Sultonov. "Boburning tushlari". – T: G`afur Gulom nomidagi Adabiyot va san`at nashriyoti. 1993-y, 230-bet.

yil voqealarida yozadi: “Beklar va ichkilar va yigitlarkim, mening bila qolib edilar, aksarining **ko‘chlari** Andijonda edi”¹. Boshqa misollarga qaraymiz: “Mening onamni va ulug‘ onamni va ba’zi mening bila qolg‘onlarning ko‘chlari bila Xo‘jandqa mening qoshimg‘a yibordilar” (52-bet); “Mening volidalarim va ko‘ch va ulug‘larim men Andijondin chiqg‘andin so‘ngra yuz tashvish va mashaqqatlar bila O‘ratepa kelib edilar...” (77-bet); “Ushbu kun Mullo Alixonkim, Samarqandg‘a ko‘chini kelturg‘ali borib edi, kelib mulozamat qildi” (218-bet). “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da “ko‘ch” so‘zining “1. ko‘chish payti tashiladigan uy-ro‘zg‘or buyumlaridan iborat yuk” hamda “2. ahli ayoli, xotin (eriga nisbatan)” tarzida izohlangan². Erining uyiga ota uyidan ko‘chib o‘tgani uchun ham o‘tmishda xotin “ko‘ch” deb atalgan.

Buyruq fe‘lining “ko‘ch” shaklidan farqli o‘laroq hozirgi o‘zbek adabiy tilining ot so‘z turkumida “ko‘ch” yolg‘iz qo‘llanmaydi. Ko‘pincha

¹Zahiriddin Muhammad Bobur “Boburnoma” – T: “Yulduzcha” nashriyoti. 1989-y, 52-bet (Keyingi ko‘chirmalar shu manbadan olinadi va sahifa raqami ko‘rsatiladi) Rus tiliga ham “ko‘ch” so‘zi “oila” (семья), “oila a‘zolari” (домочадцы) deb tarjima qilinadi. “Семьи большинства оставшихся при мне беков, внутринних приближенных и йиштов находились в Андиджане”. “Бабуринаме”. –Т. 1993 г. Стр.78).

²O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildlik O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi” davlat ilmiy nashriyoti. 2 jild.–T.: 2006-y, 476-bet.

juftlashib “ko‘ch-ko‘roni” tarzida Lug‘atdagi izohning birinchi ma‘nosiga mos ishlatiladi.

Hozirda “ko‘ch” so‘zini “oila, xotin, bola-chaqa” ma‘nosida ishlatish og‘zaki nutqda ham, yozma adabiyotda ham kuzatilmaydi. Tasavvurimizcha, “Boburnoma”dagi “ko‘ch”lar semantik jihatdan Abdulla Qodiriyning “ko‘ch”lariga uyg‘un keladi.

Otdan qo‘ngan odam. Bugungi o‘zbek adabiy tilida “qo‘nmoq” deganda, eng avval, qushlarning daraxtga qo‘nishi esga keladi. Shu o‘zak-masdardan yasalgan “qo‘noq” esa “mehmon”ni anglatadi. Har ikki so‘z ma‘no-mazmunidan uchib kelib “qo‘nish” yoki yo‘lda ketayotgan odamning biror manzilda to‘xtashi “qo‘nish”i idrok etiladi. Bobur 1499-1500-yilgi voqealar bayonida: “Zilqa‘da oyida Samarqand ustiga cherik otlanib, ora ikki qo‘nub, Qubog‘a kelib tushtuk” (70-bet), deb yozadi.

To‘qqiz yuz to‘qqiz hijriy yil voqealari bayon etilgan sahifalarning biri. Kobulni “bejangu jidol” egallagan Bobur viloyat ta‘rifidan keyin yozadi: “Sha‘bon oyida oftob dalv burjida erdikim, Kobuldin Hinduston azimati bila otlanildi. Bodom chashma Jigdalik yo‘li bila ora olti qo‘nub Odinapur kelildi” (132-bet). “Boburnoma” matnida: “kechasi anda qo‘nub, tonglasi o‘rdug‘a keldim”, “orada bir qo‘nub”, “uch orada qo‘nub”, “ikki qo‘nub”, “ora

to'rt qo'nub" kabi so'z birikmalari ko'p uchraydi. Bunday ta'birlardan Boburning o'zi va unga yo'ldosh yo'lovchilarning istirohat manzili hamda harakat yo'nalishi tasavvur qilinadi.

Abdulla Qodiriy "O'tkan kunlar"da qahramonlarining qayergadir borib yetganini, "otdan qo'ngani", dam olib, so'ngra yo'lida davom etganini tasvirlaydi. "Qo'nish"lar soni ma'no tashiydi. Yo'l mashaqqati, oraliq masofa, hatto kayfiyatni ham ifoda etadi. Toshkent bilan Marg'ilonning ora yo'lida ko'p qatnagan Otabek odatda "to'rt marta otdan qo'nib" manziliga yetib borar edi. Bu nisbatan qisqa fursat ekanini, har gal shitob bilan Kumush diydori uchun Otabekning shoshib borishini o'quvchi keyinroq fahmlaydi. Chunki Zaynabga uylanish gapi o'rta chiqqach, Otabek Marg'ilonga "bu gal oltinchi qo'nishda" kirib boradi va "tevarakdan asr azoni eshitilgan vaqtda otdan qo'nadi". Tabiiyki, ota-ona qilib qo'ygan "bir ish" Otabek ko'ngliga o'tirmaydi. Shu bois kayfiyati buzilgan, xayollari to'zg'igan Otabek yo'l bo'yi kelgusi turmushini, Kumushning yuzi-ko'ziga qanday qarashini o'ylab boradi. Otini o'z erkiga qo'yib beradi, Marg'ilonga shoshilmaydi... Romanning boshqa sahifalariga nazar tashlaymiz: "Darvoqe, qo'rboshi o'zining ikki yigiti bilan yetib keldi va otidan qo'nib jilovini yigitining qo'lig'a" berdi (67-bet); "Azizbek o'rda ichiga kirmakda ekan, Yusufbek hoji otdan qo'nib

soʻradi: – Menga ruxsatmi, bek?”(86-bet). “Otdan tushish” birikmasidan koʻra ora-orada yozuvchi nutqida keladigan “otdan qoʻnish” birikmasidan tarix muhiti – oʻtmish koloritiga xos mazmunni anglash mumkin.

Umuman, “Oʻtkan kunlar” romanining poetik ildizi, jumladan, badiiy nutq ham shunday koʻz ilgʻamas nafis bogʻichlar bilan “Boburnomaga” borib bogʻlanadi. Zero yuqoridagi taqqoslarga mos ravishda “qopu”, “musaxxar”, “taraddud”, “yogʻiy”, “muhosara”, “oʻbdon”, “oʻrda”, “qoʻrgʻon”, “tunqator”, “xon”, “bek”, “navkar”, “oftobachi”, “miltiq”, “nayza”, “toʻp”, “jarohat”, “isitma” kabi oʻnlab tarixiy soʻzlarga har ikki asardan yetarlicha misol topiladi. Umri jangu jadallar bilan kechgan shoh Bobur qoʻshin, askar, urush anjomlari bayoni va urush sanʼati tavsifida bunday soʻzlarini tabiiy qoʻllaydi. Ayni damda “Oʻtkan kunlar”da Abdulla Qodiriy bir millatning ikki urugʻi – qorachoponlilar bilan qipchoqlar oʻrtasidagi toʻqnashuv va muhosaralarni tasvirlar ekan, oʻzigacha salaflari ishlatgan soʻzlardan juda tabiiy va oʻrinli foydalandi. Bunday soʻzlar Abdulla Qodiriy romanlarida oʻzbeklarning yaqin oʻtmishdagi hayotining haqqoniy tasviri uchun xizmat qiladi. Matn ichidagi tirik soʻz odamga tinchlik bermaydi: turlanadi, tuslanadi, tilsimlanadi, soʻng siri ochilib sochiladi. Deylik, mutolaa jarayonida “yomgʻir” va

“yov”, “qamal” va “qaboq” kabi oʻzaro uzoq soʻzlar yaqinlashadi, bir oʻzakda birlashadi.

SHAKL VA SHAMOYIL TAVSIFI

Yozuvchilar maqsadi va mahoratlariga koʻra turli yoʻsinda qahramonlarining tashqi koʻrinishi – portretini chizadi. Tashqi qiyofa belgi-shtrixlarini obrazlarning ichki olami bilan uygʻunlashtiradi, baʼzan qarshilantiradi. Abdulla Qodiriy “Oʻtkan kunlar” romani boshida Kumush qiyofasini “qop-qora kamon, oʻtib ketgan nafis, qiyigʻ qoshlari”ni, “toʻlgʻan oydek gʻuborsiz oq yuzi”ni, yaʼni “qiz suratida koʻringan malak” siymosini quyuq, nafis ranglar uygʻunligida (29-bet) nisbatan keng, Oʻzbek oyimni “elli besh yoshlar chamaliq, chala-dumbul tabiatlik” (129-bet) tarzida qisqa tavsiflaydi. Biroq adib boshqa obrazlar portretini bir joyga jamlab, juda tigʻiz bayon qiladi. Otabekni “ogʻir tabiatli, ulugʻ gʻavdali, koʻrkam va oq yuzli, kelishgan, qora koʻzli, mutanosib qora qoshli va endigina murti sabz urgan bir yigit” (7-bet), Yusufbek hojini “toʻla koʻrkam yuzli, katta malla koʻzli, uzun mosh-guruch soqollik mullanamo bir zot” (82-bet), Zaynabni “oʻn yetti yoshlar chamalik, kulcha yuzlik, oppoqqina, oʻrtacha husnlik” (158-bet), Usta Alimni “qirq yoshlar chamalik, qonsiz yuzlik, siyrakkina soqollik, qoʻy koʻz, koʻp vaqt madrasa riyozatini chekkannamo, qotina, uzun boʻylik” (186-bet), Hasanalini “oltmish yoshlar

chamasida, cho'ziq yuzlik, do'nggiroq peshanalik, sariqqa moyil, to'garak qora ko'zlik, oppoq uzun soqollik" (8-bet), Homidni "uzun bo'ylik, qora cho'tir yuzlik, chag'ir ko'zlik, chuvoq soqol, o'ttuz besh yoshlarda bo'lg'an ko'rimsiz bir kishi" (8-bet), O'tabboy qushbeginii "to'la yuzlik, o'siq qoshlik, og'ir qarag'uchi ko'zlik, siyrak soqol, o'rta bo'yliq, ustidan kimxob to'n kiyib, beliga qilich osqan qirq besh yoshlar chamasida bir kishi" (69-bet), Azizbekni "...boshiga oq shohidan salla o'ragan... siyrak qoshlik, cho'qqi soqol, bug'doy ranglik, qirq besh-elli yoshlar chamalik bir kishi" (81-bet), Rayimbek dodxohni "jin yalagan deganlaridek qoshsiz, qoramtil yuzlik, ikki chakagining ustida bir oz, iyagida bir oz siyrak, ko'rimsiz qora soqolliq, ko'zlari ichiga botig'roq, ammo qon quyilg'an sumon bir kishi" tarzida (81-82-betlar) qiyofalarni birini biriga o'xshatmasdan individual tasvirlaydi. Bu poetik usul romandagi boshqa obrazlarning shakl-shamoyili, xulq-atvori va ruhiyati tavsifida ham kuzatildi. Tashqi shakl-shamoyil tasvirida qo'llangan so'zlar ma'no tusidan yozuvchining o'z obrazlariga nisbatan mehr-muhabbati va teskari munosabati – simpatiya va antipatiyasi seziladi. Qiyofalarning badiiy-estetik ta'siri o'quvchi ko'ngliga ko'chadi. O'quvchi tasavvurida qiyofalar jamlanib, Abdulla Qodiriy "adabiy mamlakati"ning fuqarolariga aylanadi; romanda turkum obrazlar paydo bo'ladi. Garchand tarixiy-memuar deb nomlansa ham,

bunday qisqa, aniq va lo'nda poetik tasvir usuli "Boburnoma"ga xos. Bobur otasi – Umarshayx Mirzo to'g'risida: "Past bo'yliq, tegirma soqolliq, qo'ba ko'zlik, tanbal kishi edi", deb yozadi (9-bet). Asardagi ko'pgina shaxslar "shakl va shamoyili" uchun maxsus o'rin ajratiladi. Sulton Ahmad mirzoni: "Shakl va shamoyili: baland bo'yluq, qunqor soqolliq, qizil yuzluk, tanbal kishi edi. Soqoli engakida edi. Ikki yangoqida soqoli yo'q edi. Bisyor xushmuhovara (gapga chechan-B.K.) kishi erdi" (19-bet), desa, qirq uch yoshida vafot etgan Sulton Mahmud mirzoni "past bo'yluq, suyuq soqolliq, tanbal, sinchisizroq kishi edi", deb tavsiflaydi (26-bet). Boshqa bir sahifadan "Odiliy" taxallusi bilan ijod etgan va bitgan g'azallari Samarqanddagi har bir xonadonga borib yetgan Boysung'ur mirzoning "shakl va shamoyili"ga: "ulug' ko'zluk, qo'ba yuzluk, o'rta bo'yluq, turkman chehralik, malohatliq yigit edi", deya ta'rif beradi (63-bet). Bobur shakl-shamoyil, tashqi qiyofa xarakteristikasi yonida har bir inson tabiati va ichki olamiga tegishli "pokiza e'tiqodli", "odmi va faqir kishi erdi", "ta'bi nazmi bor erdi", "fosiq kishi erdi", "muttaqiy kishi erdi", "zolim va kofirvash kishi erdi", "kulagach va hazzol kishi erdi" kabi sifatlar bilan ma'naviy xulqini ham ochiq yozadi. "Boburnoma"dek mo'tabar asaming haqqoniy tasvir uslubi, ehtimol Abdulla Qodiriyga manzur bo'lgandir. Qodiriyshunos

professor Umarali Normatov “Qodiriy mo‘jizasi” kitobida: “O‘tmishda yaratilgan talay asarlardagi, jumladan “Boburnoma”dagi realistik xususiyatlarni aslo kamsitmagan holda aytish mumkinki, “O‘tkan kunlar”da o‘zbek xalqi hayoti ilk bor o‘zining to‘laqonli realistik ifodasini topdi”, deb ta’kidlaydi¹.

ODIMLAR VA QADAMLAR

Samarqand shahrining bunyodi, shuhrati, hududi, tevarak-atrofi, qamrovining kengligi to‘g‘risida “Boburnoma”da shunday ma’lumot bor: “Rub’i maskunda Samarqancha latif shahr kamroqdur. Beshinchi iqlimdindur... Samarqandni Iskandar bino qilg‘ondur Mo‘g‘ul va turk ulusi Semirkand derlar. Temurbek poytaxt qilib erdi. Temurbekdin burun Temurbekdek ulug‘ podshoh Samarqandni poytaxti qilg‘on emastur. Qo‘rg‘onini, fas(i)lning ustidin buyurdumkim, qadam urdilar. O‘n ming olti yuz qadam chiqti” (43-bet).

Bobur masofa o‘lchovi uchun asosan “kuruh”ni qo‘llaydi. Samarqanddagi Ohinin darvozasi yonidagi bir jome‘ masjididan gap ochadi; uning peshtoqiga “Va-iz yarfa‘u Ibrohim al-qavoida (ilo oxirih)” oyatining mahobatli katta harflar bilan yozilganiga diqqat qaratab: “andoq ulug‘ xat bila bitibturlarkim, bir kuruh yovuq yerdin o‘qusa bo‘lur”, deb ta’kidlaydi.

¹Normatov U. “Qodiriy mo‘jizasi” kitobi. –T: “O‘zbekiston” nashriyoti. 2010-y, 195-196-betlar.

Xo'sh, bu "kuruh" qanday birlik? Javobini Bobur yozadi: "Bu kuruhlarni mil bila muvofiq ta'yin qilildi. Nechukkim, "Mubayyin" da mazkurdurlar:

*To'rt mingdur qadam bila bir mil,
Bir kuruh oni Hind eli der, bil" (323-bet).*

Bir "mil" ga teng "kuruh" ni boshlab ot qadami, so'ngra odam qadami bilan o'Ichangan masofa ham tasavvur etishga yordam beradi. O'n bir yarim kuruh masofa ot qadami bilan "yigirma uch ming bir yuz", odam qadami bilan hisoblaganda "qirq olti ming ikki yuz" odim bo'ladi. Bobur yozdi: "Buyurib edimkim, Munirdin yong'onda bir kishi So'nning yoqasidin **otining har qadamini** o'rdug'acha sanasun, - yigirma uch ming bir yuz sanabturkim, **qirq olti ming ikki yuz qadam** bo'lg'aykim, o'n bir yarim kuruhdur" (338-bet). Xuddi shunga o'xshab, "O'tkan kunlar" romanida roviy sizni yetaklagancha Marg'ilon o'rdasining atrofini qadamlab chiqadi. "Hozir bizga o'rda ichiga kirish mumkin bo'lmag'ani uchun qo'rg'onning tashqari tegrasida aylanib turayliq: darvozaning so'l biqinig'a qarab **ikki yuz odim** ketsak qo'rg'on devori tug'alab, burchga yetiladir... Shundan keyin bir bo'shliq yer bilan qo'rg'onning janubiga qarab ketiladir. **To'rt yuz odimlab** borilg'ach, qo'rg'onning sharqi-janubi burchiga yetilib, bu

burchini ham anovisiday qorovulsiz topiladi. Bu burchdan qarag'an kishiga qo'rg'onning g'arbi-janubiy burchi ham ko'rinib, shu yo'sunda o'rdaning to'rt burchini aylamb chiqilsa **bir ming olti yuz odim** bosilg'an bo'lib o'rdaning g'arb tomonidan biz tanishg'an o'rda darvozasig'a kelinadi" (67-bet). O'rdaning ichiga kirishdan oldin tashqi ko'rinishiga e'tibor beriladi. Bundan tashqari yozuvchi zarurat yuzasidan ba'zan "**elli-oltmish odim**" yuradi. Toshkentning Kamolon darvozasidan Samarqand darvoza tomonga qarab "**besh yuz odim**" tashlaydi. Boshqa bir sahifada adib masofani xuddi Bobur Mirzodek ot qadami bilan o'lchaydi: "Boshlar uyumi bilan Azizbek orasi **qirq-elli ot odimi** qolg'an edi" (82-bet). Adib Qo'qon o'rdasining atrofini aylanmaydi. Buning o'rniga "bu o'rdaning ham tashqarig'i aylanasi o'sha o'rda qabilidan bir tusda, bir uslub va bir vus'atda bo'lg'anliqdan bu o'rinda yana qog'oz qoralash ortiqchadir" (112-bet) deb gapni qisqa qiladi; o'rdaning qurilish uslubi va kengligi Marg'ilon o'rdasiga o'xshashidan xabar beriladi. Turli tarixiy davrlarda oraliq masofani, uzunlik yoki yo'lni o'lchash uchun yig'och, arshin, gaz, qarish, metr, kilometr kabi fizik o'lchov birliklari ishlatilgan. Ammo "Boburnoma" bilan "O'tkan kunlar" mualliflar o'rda va qo'rg'onlar atrofini ko'pincha qadamlab chiqishadi yoki otlarini odimlatib o'lchashadi.

JON QADRI – UMR MAZMUNI

Har qanday asardagi ishq-muhabbat, hayot va o'lim, turmush ziddiyatlari, insonlararo to'qnashuvlarning bayoni hech kimni befarq qoldirmaydi; umr mazmuni, jon qadri, dunyoga kelish va undan ketishga tegishli hayotiy hikmatlar esa badiiy asarning falsafiy mazmunini boyitadi. "Boburnoma" va "O'tkan kunlar" sahifalari shunday o'gitlardan xoli emas. "O'tkan kunlar" romanida oradan o'tgan yillar suroniga boqib Mirzakarim qutidor: **"Umr – otilg'an o'q emish"** (15-bet), deydi; aslida umr mazmuni ustida fikrlamaydigan, hayot mohiyatini o'ylab ko'rmagan odam kam bo'ladi. Zero, vatan, ishq-muhabbat, hayot, o'lim, sadoqat, do'stlik, insonning dunyo qarashi badiiy ijodning dominant mavzulari sanaladi. Rus adibi Lev Tolstoyning: "Agar inson fikrlashni o'rgangan bo'lsa, nimanı o'ylashidan qat'iy nazar – u hamisha o'lim to'g'risida fikr yuritadi!" mazmunli gapı bor. Jon qadrini, sinovli dunyo o'tkinchiligini, imtihonni, o'limni eslash – o'zligini anglagan orif insonga xos fazilat. Boburning boshiga turli ko'rgiliklar yog'ilib, omad undan yuz o'g'irgan va dushmani Ahmad Tanbal odamlari iziga tushib ta'qib etgan, shoir o'z ta'biri bilan aytganda "ish tadbirdan

o'tgan" kunlarning birida u: **"Olamda jon vahmidin yomonroq nima bo'lmas emish"**, deb yozadi (107-bet). Boburning realistik tasvirlari, iqrorlari, haqgo'yligi, tipirchilab turgan yuragini qo'shqo'llab o'quvchiga tutqazishi e'tiboridan dunyo adabiyotidagi har qanday ijodkordan yuqori turadi. Bobur o'zini, yuragini, yuzini, a'molini, so'zim, amalini, ko'zini pardalamaydi. Ikkilanishini, andishasi, g'azabini, ko'ngil g'ulg'ulasi va bezovtaligini ochiq yozadi. Shar'an qaralganda, kundalik namoz ibodatlarini bilan ma'jun iste'moli, odamning aql-xushini oladigan chog'ir, may ichishning bir inson fitratida jamlanishi maqtaladigan ijobiy xislat emas. Bobur bu shar'iy hukmni har kimdan yaxshi biladi. Shuning uchun yonidagi sheriklarini chog'irga ham, ma'junga ham majburlamaydi; na ortiqcha dag'dag'a, na da'vat qiladi. Holbuki u o'zining chog'ir majlislari-yu ma'junxo'rligini ham, tonglasi sabuhiy qilishlarini ham bemalol sir tutishi mumkin edi. Guvohlar uni taftish qilishga, qalami qitirlatib yozayotgan "Vaqoe"ni kuzatib turishga yuragi betlamas edi. Bobur Yaratguvchining "samiun basir", "kulli shay'un qodir"ligiga, barcha ishlarni "kiromin kotibin" maloikalar amal daftariga allaqachon yozib qo'ygani inonchi bois haq so'zlarni bitadi. Butun ayb-u gunohini, bor ezgulig-u odamiyligini,

barcha tavba-yu tazarrularini ochiq bayon etadi. To'g'risi, qiyosning ikkinchi egasi mavlono Abdulla Qodiriyning o'z qo'li bilan yozgan bunday tarixiy iqrornomalari, kundaliklari yoki o'z tabiatiga oid e'tiroflari yo'q hisobi. Adibning "Suddagi nutqi", zamondoshlarining xotiralari, Habibulla Qodiriyning "Otam haqida", Mas'ud Abdullayevning "O'tganlar yodi" kitoblarida bu xususdagi ayrim ma'lumotlar uchraydi, xolos. Biroq tasavvurimizcha, Bobur bilan Qodiriyning poetik tafakkur tarzida, adabiy-estetik tushunchalari, odamiyligi va borliqni ko'rishida qandaydir yaqinlik bor. "O'tkan kunlar"da yozuvchi: "Darhaqiqat, bizning qarshimizg'a yo'lbars chiqsa, biz qattiq qo'rqamiz, chunki bizni o'lum kutadir, **inson uchun dunyoda o'lumdan qo'rquch narsa yo'q**"(320-bet), deydi. Adib kelgusi voqealarni o'quvchiga oldindan sezdirishning maxsus adabiy usulini qo'llabmi yoki ichki bir tuyg'u da'vati bilanmi, hartugul, Kumush oxirgi maktubida onasiga: "Manim bo'lsa nima uchundir yuragimda bir qo'rquv bor...", deb yozadi (363-bet). Voqealar rivojidan qo'rquv siri ochiladi, zaharlangan Kumush "jomga o'qchib qusar edi". Aybdor Zaynab Yusufbek hoji uyidan haydaladi, akalari uni kishanlab qo'yishadi. Jinirgani qozi va tabiblar tomonidan tasdiqlangach, jinoyati uchun jazolanish hukmi uning ustidan ko'tariladi.

Zaharlanish hodisasi podshoh Bobur hayotida ham yuz beradi. Hindistoniylar qoʻlidan zaharli osh yegach, uning koʻngli behuzur boʻladi. Bu toʻgʻrida: “Obxonagʻa borguncha yoʻlda bir navbat qusayozdim. Yana bir navbat qusayozdim. Obxonagʻa borib, qalin qustum. Hargiz oshdin soʻng qusmas edim, balki ichganda ham qusmas edim” (281-bet), deb yozadi u. Aybdorlar jinoyatiga yarasha jazo oladi: birining terisi tiriklayin shilinadi; yana bir aybdor filning oyoqlari ostiga tashlanadi (282-bet). Bir oʻlimdan qolgan Bobur goʻyo onadan qayta tugʻilgandek boʻladi. **“Tengri menga boshin jon berdi”**, deb shukrona aytadi u. Jon xalqumga kelib ketgan bunday vaziyatlarda inson uchun joni aziz koʻrinadi. Shunda umr mazmuni, tiriklik neʼmati ustida oʻylaydi. Bobur iqroran yozadi: **“Jon mundoq aziz nima emish, muncha bilmas edim, ul misraʼ borkim: Kim oʻlar holatqa yetsa, ul bilur jon qadrini...”** (282-bet). Aslida inson hayoti ijtimoiy-maʼnaviy, ruhiy-moddiy va boshqa ziddiyat hamda murakkabliklar ustiga quriladi, oʻzini va oʻzligini anglaganlar fursatni gʻanimat bilib, oxirat kuni uchun ozuqa jamlaydi, savol-javobga hozirlik koʻradi. Chunki Bobur taʼbiricha, “har kimki hayot majlisigʻa kiribtur, oqibat **ajal paymonasidin ichkusidur** va har kishikim, tiriklik manziligʻa ketibtur, oxir dunyo

g'amxonasidin kechgusidur" (289-bet). Tiriklik va o'limga oid "hayot majlisig'a" kelib-ketishning hikmatona ifoda juda tig'iz va qarshilantirish usuli asosiga qurilgan. Shu gap davomidan Bobur barchaga mashhur "...dahr aro qoldi falondin yaxshilig'" misralariga moslab juda muhim va mardona hayotiy bir gapni yozadi: **"Yomon ot bila tirilgandin yaxshi ot bila o'lgan yaxshiroq"**. Bunda "yaxshi-yomon", "tirilgan-o'lgan" tazodlari ifoda ta'sirini oshiradi. "O'tkan kunlar"da o'zining hayoti mazmunini o'ylayotgan Yusufbek hoji deydi: "Men ko'b umrimni shu yurtning tinchlig'i va fuqaroning osoyishi uchun sarf qilib, o'zimga azobdan boshqa hech bir qanoat hosil qilolmadim... Bobolarning muqaddas gavdasi madfun Turkistonimizni oyoq osti qilishg'a hozirlang'an biz itlar yaratguchining qahriga albatta yo'liqarmiz! Temur Ko'ragon kabi dohiylarning, Mirzo Bobur kabi fotihlarning, Forobiy, Ulug'bek va Ali Sino kabi olimlarning o'sib-ungan va nash'u namo qilg'anlari bir o'lkani halokat chuqurig'a qarab sudrag'uchi albatta tangrining qahrig'a sazovordir" (294-295-betlar). Hoji besh kunlik umrida "dunyo mojarolaridan etak silkib to'sha'i oxirat tadoriki"ni ko'rishga o'zida rag'bat va zarurat sezadi. Darvoqe, Abdulla Qodiriy tirik mahalida o'z Vatani va millatiga bo'lgan sevgisi, haq gapi, ezgu amali va bebaho asarlari evaziga hojiga o'xshab

o'ziga azob-uqubatlar, tuhmat-u bo'htonlar orttirib oldi. Ammo adibning favqulodda jasorat egasi ekani ham, bu mardona fazilat qahramonlari tabiatiga ko'chgani ham bor gap. Shu o'rinda uch dushmani bilan bir o'zi olishgan Otabekni yoki dor ostida o'limga tik qarab turgan Anvarning o'tkir ko'zlarini eslash o'rimli, albatta. "Haqiqat, ochib so'zlashdadir" hikmati hayotiy dasturi bo'lgan adib "Suddagi nutqi"da o'sha mustabid davrning "odil sud"iga qarata: "Men to'g'rilik orqasida bosh ketsa, "ix" deydigan yigit emasman... Ko'nglida shamsi g'uboroti, teskarichilik maqsadi bo'lmagan sodda, go'l, vijdonlik bir yigitga bu qadar xo'rlikdan o'lim tansiqroqdir. Bir necha shaxslarning orzusicha, ma'naviy o'lim bilan o'ldirildim. Endi jismoniy o'lim menga qo'rqinch emasdir", deb aytadi. Keyingi hibs mahalida: "Menga qo'yilgan ayblarni boshdan-oyoq rad etaman. Haqiqat yo'lida har qanday, jazodan, qiynoqdan qo'rqmayman. Agar otmoqchi bo'lsalaring, ko'kragimni kerib turaman...²", deb mardona so'zlaydi. Xuddi shunday mardona tuyg'u, haqqoniyat, favqulodda jasorat, ulkan shijoat Bobur umriga, "Boburnoma" matniga nur bag'ishlaydi. Uning fotihligi, elobodchiligi, bag'rikengligi, do'st-u dushmanlariga ko'rsatgan

¹Qodiriy A. Suddagi nutq. "O'zbekiston adabiyoti va san'ati" gazetasi. 1994-y. 6-bet.

²Qodiriy A. qo'msab. -T.: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti. 1994-y. 6-bet.

muruvvati, ayniqsa, farzandidan jonini ham ayamagani uzoq moziyning o'chmas haqiqati. O'g'li Humoyunning dardiga hakimi hoziqlar "yaxshi nimarsalarni tasadduq qilmoq kerak" deb tashhis qo'yishadi. Bobur "Humoyunning mendin o'zga yaxshiroq nimarsasi yo'q", fikriga keladi va uch marta o'g'lining tegrasida aylanib aytadiki: "men ko'rtardim har ne darding bor". O'shal zamon men og'ir bo'ldum, ul yengil bo'ldi. Ul sihat bo'lib qo'pti. Men nohush bo'lub yiqildim" (355-bet). Bunday vaziyatda Haq bilan avliyosifat inson orasidagi pardalar ko'tariladi. Toza yurakli otaning chin duosi Tangri huzuriga o'q boradi va ijobat bo'ladi. Bobur o'limni mardona bo'yniga oladi. Bobur nasrida ifoda yo'sini juda qisqa, kam so'zga ko'p ma'no yuklanadi.

IYJOZ MAQOMI

Kam so'zda ko'p fikr bayoni mumtoz poetikada "iyjoz" deyiladi. "Boburnoma" – shoirning nasri, podshohning nazari; unda inson umri, tarix voqeligi, geografik ma'lumotlar yo'l-yo'lakay quruqdan-quruq bayon qilinmaydi. Deylik: "Ko'ngullar gul yanglig' ochilib, ko'zlar chirog'dek yorudi" (354-bet) kabi qisqa, o'xshatishli va toza turkiy ifoda Bobur uslubigagina xosdir. Boburning nasri ta'sirli, ohangli, she'rli, mahobatli, sajli, tavze'li, latofatli, o'xshatishli; unda tavsif bilan tasvir uyg'unlashadi.

Ora-orada lirik pafos bilan bezatilgan, ayni damda tragizm bilan sugʻorilgan “Boburnoma” oʻzbek mumtoz nasrining fasohat va balogʻat namunasi, ijjoz maqomidagi betakror asar. Soʻzi kam, maʼnosi oʻktam; fikr va tushunchalar toʻqnashadi, soʻz soʻzga urinadi, soʻzdan soʻz unib chiqadi. Oʻqiymiz: **“Na uchunkim, alar asru qalin, biz koʻp oz, oʻzga bu qaviylik bila alar arkta va bu zaifliq bila biz tosh qoʻrgʻonda”** (101-bet). Oʻzaro qarama-qarshi qutbda turgan “alar – biz”, “qalin – koʻp oz”, “qaviylik-zaifliq”, “ark – tosh qoʻrgʻon” kabi juft va zid soʻzlar orasida bir dunyo tushunchalar jamlanadi. Boshqa bir misol: **“Viloyat orasi, tong yovuq va maqsad yiroq”** (105-bet). Qarshilantirishdan ifoda aniqlashib goʻzallashadi. Boshqa bir sahifaga nazar solamiz. Bobur algʻov-dalgʻovli kunlarning birida Banda Ali degan sherigini kutib oʻtiribdi. Kutganda kun choʻziladi, soniyalar immillaydi; vaqt yurmaydi, goʻyo toʻxtab qoladi: “Subh uzlab keladur, bu hech kelmaydur” (105-bet). Bunday bayon tarzi faqat holat ifodasi, maʼlumot berish jarayonida emas, balki turli tarixiy voqealar tafsiloti yoki tarixiy shaxslar tabiati yoritilgan sahifalar ham tez-tez uchraydi. “Boburnoma”da voqelik, fikr va tuygʻu nooʻrin tafsilot va ortiqcha lagʻvlarsiz yoziladi. Toʻgʻrisi, kengqamrovli, adabiy-tarixiy nasrning universal uslubida yozilgan “Boburnoma”dek

muazzam va betakror asar o'zidan keyingi turli janrdagi o'nlab-yuzlab badiiy asarlar uchun tayanch, ildiz va manba bo'lib xizmat qilgani ayni haqiqatdir.

So'zning ijyoz martabasi Abdulla Qodiriy nasri poetikasiga, qahramonlari nutqiga ham xos. Otabekni ikkinchi marta uylantirish havasida yurgan O'zbek oyim bir kuni Hasanali bilan gap talashib aytadiki: "Sandek soqoli uzun, aqli qisqadan kengash so'rab o'lturg'an men ham ahmoq!" (163-bet). Shokirbekning Otabekka evrilish sahnasi ostonasida Usta Alim: **"yomonning janozasidan yaxshining hikoyasi foydalik"**, deb some'likka hozirlanadi (254-bet). Bunday nutqda "sen" – "men", "uzun" – "qisqa", "yaxshi" bilan "yomon", "janoza" bilan "hikoya" so'zlari zidlanadi. Yusufbek hoji bir yig'ilishda: **"Bu soqol shu el qayg'usida oqardi. Bu ko'ngil shu manfaatparastlar ta'sirida qoraydi"** (318-bet), degan gaplari semantikasi qarshilidir. Yusufbek hojining o'z nafsig'a nazari, malomati va e'tirofidagi **soqolining oqarishi** yoki **ko'nglining qorayishi** tasavvurni toza bir inson umrining yo'llari tomon yo'llaydi. Aslida vaziyat, xarakterning kontrastli-qiyosli tasvirini romanning dastlabki sahifalarida, ya'ni karvonsaroyda Otabek tushgan hujra yoki Otabek bilan Homid xakteri bayonidayoq ko'rinadi. Adib bu badiiy san'atdan romanda juda ko'p va o'rinli

foydalanadi. Baʼzan kundoshlarning maʼnaviyati, saviyasi har jihatdan taqqoslanadi. Oʻz maqsadi yoʻlida yangi qahramonlarni sahnaga olib chiqish jarayoni roman oxirlab qolganida ham davom etadi. Adib romanning “Xushroʻybibi va Zaynab” faslidagi: “Xushroʻy uzun boʻyli, qotmaroq va zarcha tanlik edi. Zaynab qisqa boʻy, goʻshtdor va oq tanlik edi. Xushroʻyning harakati yengil va lavzi tez edi, Zaynab loppos va oʻnta soʻzga arang bitta javob qaytaradigʻan edi” (353-bet), degan opasingillar tabiatining qiyosidan tasavvur toʻlishadi.

Iyjoz maqomidagi bunday misollarda Bobur Mirzo ham, Abdulla Qodiriy ham chin maʼnodagi oʻz eli va tilining bilimdoni, oʻz davri adabiy tilining bunyodkori hamda oʻzbek tilining barcha imkoniyatlaridan toʻla foydalangan adabiy shaxslar sifatida koʻrinadi. Bu ikki muazzam adabiy siymo turkiy-oʻzbek adabiy tilining ifoda salohiyati va qamrovini oʻzlarining amaliy xizmatlari bilan isbotladi, shuningdek, zukko tilshunos sifatida baʼzan nazariy qarashlarini ham bayon qilishdi.

IKKI TILCHI

Abdulla Qodiriy oʻzining betakror badniiy asarlari bilan oʻzbek adabiy tilining boyligini isbot etdi, oʻmi kelganida sheva soʻzlaridan unumli foydalandi. Adib xalq tilida qoʻllanadigan “chip”

soʻzi uchun “gʻov, barrikada maʼnosida”, boshqa bir sahifadagi dialogda kelgan “**eshik**” soʻzini “Fargʻonada hovlini eshik deydi” deb izohlaydi. Homid Jannat opaga “...guzardan chiqib bir chorak et keltirib, shoʻrba qilib bersangiz” deydi. Yozuvchi “**bir chorak**”ni “uch yarim-toʻrt qadoq chamasi toshdir” deb izohlaydi. Bugungi oʻquvchi uchun bir qadoqning 409,512 grammga teng ogʻirlik oʻlchov birligi ekanini eslatishga zarurat bor. Boshqa bir epizodda uzoq ayriliqdan keyin qayta uchrashgan Kumush Otabekka “Siz endi **qirchillabsiz!**” deb aytadi. Adib “qirchillash” soʻziga: “Qirchillash - odatda qorga aytiladi. Masalan, qattigʻ sovuqda yoqgʻan qor qirchillaydi. Shundan olib, ayni yetilgan yigitlarni qirchillama yigit, deydi” tarzida romanning asosiy kontekstidan tashqarida izoh yozdi. “Mehrobdan chayon”da Xudoyorxon oʻz oʻrdasidagi mirzolarga arabiy soʻzlarni koʻp qoʻllagani uchun “**Enalaring**” arapqa tekkanma?” deb tanbeh beradi. Yozuvchi “enalaring” soʻziga toʻxtalib: “Enalaring soʻzidagi “ng” harfini “ng” ravishida qalin soʻzlaydi. Bu kungi Fargʻona oʻzbeklarida ham (ayniqsa qishloqlarda) yumshoq “ng” oʻmiga qalin “ng” ishlatilishi koʻb eshitiladi. Hozirgi isloh qilingan harflarimizda bu qalin “ng”ning maxsus shakli yoʻqdir. Yozgan (n-gʻ) harflaridan bir tovush yasalsa ham, biroq oʻqugʻanda har kim buni oʻz maxrajidan chiqarolmas, yanglish oʻqur. Bu qalin “ng” oʻzbekcha bir nechta soʻzdagina

ishlatilmay koʻb (ellilab) soʻzda isteʼmol qilingani uchun manimcha alohida bir shakl qabul qilish ehtiyoji his etiladi. Masalan mashhurlari: “zangʻ, pangʻ, langʻ, darangʻ, qalangʻ-i-qasangʻ-i, dargʻ, toʻngʻiz, shangʻ-i, toʻngʻillamoq, toʻngʻ, toʻngʻuch va angʻiz, tingʻ” boshqalar... Eski “ning” “ng” ravishida isloh qilingan. Bu yoʻgʻon “ng” ham “g” harfining ustiga nuqta qoʻyulib yozilsamikin...!”, deya izoh yozadi va iymانبgina taklifni beradi. Adib oʻzbek tilining tabiiy xususiyatlarini, jamiki fazilatlarini qadrlash ustida bosh qotirgan; shuning uchun ham tildagi bunday muammoli fonetik hodisaga maxsus toʻxtaladi.

Bobur oʻzining mashhur:

*“Yod etmas emish kishini **mehnatta** kishi,
Shod etmas emish koʻngulni **gʻurbatta** kishi.
Koʻnghum bu gʻaribliqta shod oʻlmadi hech,
Gʻurbatta sevunmas emish, albatta, kishi”*

¹Abdulla Qodiriy “Oʻtkan kunlar Mehrobdan chavon”. –T.: Gʻafur Gʻulom nomidagi Adabiyot va sanʼat nashriyoti. 430-bet.

²Bu ruboiy “Boburnoma” tarkibida ayni shaklda keladi Ammo shu kungacha bosilgan Boburning sheʼriy majmualarida ruboiyning boburshunoslar eʼtibor berib, aniqlik kiritishi lozim boʻlgan va bitta soʻzning oʻmi almashgan quyidagi nusxasi ham keng ommalashgan.

*Yod etmas emish kishini **gʻurbatta** kishi,
Shod etmas emish koʻngulni **mehnatta** kishi.
Koʻnghum bu gʻaribliqta shod oʻlmadi hech,
Gʻurbatta sevunmas emish, albatta, kishi”*

ruboiysidan keyin turkiy tilning tovush xususiyatiga doir mulohaza yozadi: "So'ngra ma'lum bo'ldikim, turk lafzida mahal iqtizosi bila "to" va "dol" yana "g'ayn" va "qof" va "kof" bir birlari bila mubaddal bo'larlar emish" (90-bet). O'miga qarab "t" bilan "d" undoshining, "g'", "q" va "k" tovushlarining o'rnini almashib kelishini, ularning o'zaro moslashuvchanlik tabiatini tushuntiradi. Boburning yigirma sakkizta harfdan tarkib topgan alohida alifbo – "Xatti Boburiy"ga tartib bergani, shu xatda farzandlariga maktublar, hatto zamonasining xattotlariga "Mus'haf"ni ko'chirtirib Makkayi Mukarramaga yuborgani ma'lum¹. Bobur "Bobumoma"da joy nomlari, turli tarixiy shaxslar, mamlakat, shahar va qishloqlarning tavsifi, turfa urf-odat, udumlar, hayvonot va nabotot olami munosabati bilan ko'p so'zlarga izoh yozadi. Masalan: "Yana hind eli adadni ham xo'b tayin qilibturlar: yuz mingni "lak" derlar, yuz lakni "kurur" derlar. Yuz kurumi "arb" derlar. Yuz arbn "karb", yuz karbni "nil", yuz nilni "padam", yuz padamni "song". Bu adadlarning tayini Hinduston molining ko'plugining dalilidur" (266-bet). Tilshunoslar fikricha, Bobur ikki yuzdan ortiq so'z etimologiyasiga aniqlik kiritadi.

¹O'ktam Sultonov. "Xatti Boburiy". "Moziydan sado" jurnali, 2003-y, 3-4-son. 90-92-betlar.

Bobur o'g'li Humoyunga yozgan javob maktubida nabirasi ismining ma'nosiga, xatida yo'l qo'ygan imlo xatolarigacha e'tibor beradi. Eng asosiysi uslubiga nisbatan: "Bundin nari betakalluf va ravshan va pok alfoz bila biti: ham sanga tashvish ozroq bo'lur va ham o'qug'uchig'a" (321-bet), deb o'zi qo'llagan usullardan qimmatli o'git beradi. Bunday mulohazalar barcha davr farzandlari uchun otalar aytgan umriboqiy nasihatdir. Bobur bilan Abdulla Qodiriyning asar, bitik, maktub, inshoni aniq va tiniq yozish xususidagi fikrlari o'zaro uyg'un. Qodiriy fikricha, yozganlariga "yozuvchining o'zigina tushunib boshqalarning tushunmasligi katta ayb", "fikrning ifodasi xizmatiga yaramagan so'z va jumalarga yozuvda aslo o'rin bermaslik lozim". Yosh yozuvchilar o'z asarlariga birovning so'ngso'z yoki so'zboshisi bilan tumor taqqandan yoki nashriyot muharrirlarga ortiqcha ish qoldirgandan ko'ra o'z so'zlarida sobit turib, "bir soatda emas o'n soatda yozishlari" va yozganlarini "bir qayta emas, o'n qayta tuzatishlari kishining yordamiga termulishga qaraganda ham foydalik, ham umidlikdir"¹. Nazarimda, har ikki alloma-genial adibning asarlari, yozish malakasi va tajribasidan o'tgan adabiy-nazariy o'gitlari barcha davrning yosh ijodkorlari uchun muazzam dorilfunun saboqlari o'rmini bosadi.

¹Abdulla Qodiriy. "Diyori bakr". -T.: "Yangi asr avlodi" nashriyoti. 2007-y, 230-bet.

GUL VA CHOG'IR

Gulli sahnalar: Abdulla Qodiriyni qurdoshlari “gul shaydosi edi” deb esga olishadi, adib oʻz qahramonlarini baʼzan gulga taqqoslaydi yoki ulardan ayrimlari gul parvarish bilan mashgʻul boʻladi. Yozuvchi Kumushbibining parishon holi uchun: “Bir narsa toʻgʻrisida oʻylarmidi yoki bosh ogʻrigʻisi kuchlikmidi, har holda namozshom gul kabi yopiq edi” (30-31-bet), deb izoh beradi. Kumush turmushga uzatiladigan sahnaga nazar tashlaymiz: qizyigʻiniga Kumushning dugonalari jamlangan. Bu yigʻinni ham yozuvchi “Qizlar majlisi – gullar, lolalar, toʻtilar, qumrilar majlisi!” (53-bet), tarzida “gullar” bilan bezaydi. Bunday goʻzal manzaraga uchragan odam “gul tanlashda biror qarorga kelolmay” hammaga kulgi boʻlishi mumkin. Ammo davraga Kumushbibi kirib kelgach, agar gulni guldan ajratib tanlashga zarurat boʻlsa, endi odam mutaraddid boʻlmaydi, ikkilanib esankiramaydi. Chunki “Kumushbibi lolalar ichidagi bir gul va yo yulduzlar orasidagʻi bir oy edi” (54-bet), deb gul va oyga qiyoslaydi. Dali-gʻulli Oʻzbek oyim Kumushni birinchi bor koʻrganida goh oʻpkalanib, goh erkalaniib: “Endi koʻrsam miltiqning oʻqidek, pushti gulning toʻqidek kelinim bor ekan...” (325-bet), deya shoirlanadi va koʻngil quvonchini izhor qiladi. Roman intihosiga yaqin Otabek tush koʻradi.

Adib uning tushini ham gul va gulzor tomon buradi. Otabek "tush ko'rar edi: chamanda gullar ochilg'an emish... Bu gulshan uning o'ziniki emish... Ul rango-rang chechaklardan ko'zini ololmas emish" (368-bet). Abdulla Qodiriy gul shaydosi edi; bu fazilat uning qahramonlariga ko'chgan. Ra'no tasviri uchun "ra'no gulining suvi"ga zarurat sezgani ham bejiz emas. Latif gullar shoir ko'ngilli insonni o'ziga maftun qilishi mumkin. Ayniqsa, hayotining biror kunini xotirjam o'tkazmagan, "ikki ramazon iydini payopay bir yerda" o'qimagan Boburning ko'ngli chamanzor-u tabiiy gullar go'zalligidan orom topadi. Gullarning navlari bilan qiziqadi. Kobulda lola gulining o'ttiz to'rtta turi borligini aniqlashtiriradi. "Boburnoma"da: "Yana Hindustonda tavra gullar bordur" jumlasidan keyin "josun", "kanir", "kiyura", "yosuman" kabi bir qancha gullarning shakli, rangi, tanasi, ildizi va hidigacha ta'riflaydi (264-bet). Bobur Hind yerida Agraga suv keltirib, obod qilganini shunday yozadi: "Har go'shada maqbul chamanlar, har chamanda muvajjah gul va nastarinlar murattab va mukammal bo'ldi"(275-bet). Boshqa bir o'rinda yozadi: "Tarh bilan chamanlar qilib, chamanlar atrofida xushrang va xushbo'y gul va rayohin tikmak kerak" (330-bet). Bobur Hindistonda "nilufarzor sayr"iga chiqadi. Bu gulni juda yaxshi ta'riflab hindlar nilufarning

urug'iga "duda", gulning o'zini "kaval kikriy" atashlarini eslab o'tadi (338). Bobur qadami yetib borgan turli hududlarda ko'chatlar o'tqizib, gullar ekib, o'nlab bog'-rog'lar va yuzlab gulzorlar barpo qiladi. Buni oradan asrlar o'tib, Javoharla'l Neru "Dunyo tarixiga nazar" kitobida yozadi: "U gullar va bog'larni sevar va jazirama Hindistonda O'rta Osiyodagi vatanini tez-tez eslab turardi: "... binafshasi bisyor latif bo'lur... qalin lola va gullar ochilur", deb xotirlaydi u esdaliklarida" (Ilhom Sultonov tarjimasini).

Bobur lirikasidagi "gul", zebo gulning parishon zulfi, qaysi bir gulning vafosi, guliston ichra "ruhi zebo" gulning ko'rki – bularning bari yor vasfiga taalluqli. Uning daliyona shoir ko'nglini lolalar ichra bir gul o'rtaydi. Shu bois g'azallaridagi gul, lola, binafsha, yosuman, rayhon, nargis, chaman, gulzor kabi obrazlar metaforik tabiatlidir.

Bo'zali bazmlar: "O'tkan kunlar"dagi Abdulla Qodiriy nazariga ko'ra: "Xalqumiz ta'biricha, bu zamonlar "musulmonobod" bo'lsa-da, biroq bu tantanalik ta'biri buzib qo'yaturg'an ishlar ham yo'q emas edi. Xon musulmon, bek musulmon, xalq musulmon, buning ustiga yurish-turish ham musulmoncha, hukmlar ham shari'atcha edi" (213-bet). Ammo shu orasta hukmlarga rioya qilmaydigan o'g'ri, fohishalar borligini, ayrim

“uylarda musallas bilan bo‘zalar xumlab qaynab” yotishini, Chuqur qishloq tomonlarda “rustamona kishilar bilan ayqirib yotqan bo‘zaxonalar” ham ishlab turishini oshkor yozadi. Bunday ma’lumot, tafsilot va izohlardan keyin adib Otabekni o’sha bo‘zaxonalardan biriga yetaklaydi. Bo‘zagar Otabekni “bo‘zaning guli bilan mehmon” qiladi (214-bet). Romanning “Unutolmasa nima qilsin?” fasliga ko‘ra Otabekning sayoq yo‘lda yurishlaridan ota-ona bexabar. To‘g‘rirog‘i, yozuvchi so‘zni cho‘zmaslik uchun ularni o‘g‘li holidan atay xabarsiz qoldiradi. Otabekning “kechalari allaqayoqlarg‘a ketib, yo‘qolaturg‘an odatlar”ini Hasanali biladi, xolos. Otabek “bir-ikki qayta ortiqcha mast bo‘lg‘an holda qaytib, Hasanalini tamom hayratda qoldirdi” (205-bet). Hasanali Otabekka biror nasihat qilishni ham, uning bunday mastona yurishlarini birovga aytishni ham bilmaydi. Bazmdan tunlari sarxush qaytadigan Otabekni Hasanali yuragini hovuchlab, kutib oladi. Norizo ohangda “O‘g‘lim, sizga shu shaytoniy ishning nima zarurati bor”, deydi. Tonglasi mastlikdan oyilgan Otabek Hasanalining yuziga tik qaray olmaydi. Adib Otabekning bu adabsiz holi bayoniga ayriliq dardini, “alamini ichkulikdan olib” yurishini qo‘shadi.

Usta Alim ta’biricha, may “bir tomondan kishining salomatligiga foyda bersa, ikkinchi

jihatdan tiriklikning qayg'u va alamlarini" ham unuttirib yuborar emish. Ichkilikdan qattiq hazar qiladigan, mayni o'ziga dushman sanaydigan Otabek birinchi marta usta Alimning uyida "tamom shar'iy qilib tayyorlangan maviz"dan ichadi. O'sha sahnada o'zini uzrlilar qatoridan sanaydigan usta Alim ikki piyola ichib, uchinchisini qayg'uliroq ko'ringan Otabekka uzatib "qo'limni qaytarmang, mehmon" deb manzirat bilan kutib turaveradi. "Otabek piyolani olishg'a majbur bo'ldi. Uy egasining aytkanidek maviz juda ham timq, yaxshi chiqq'an ko'kchoy kabi musaffo edi. Piyolaga uzoq qarab turmay ichib ham yubordi. Och qormg'a tushkan o'tkir may viji etdirib me'dani qaynatdi-da, tomoq ostini lovullatmoqqa oldi". (189-190-betlar). Qaynotasi eshigidan quvilgan Otabek ham shu zaylda o'zmi ma'zurlar qatoriga qo'shadi. Har jihatdan komil, ideal bir inson sifatida qaralayotgan Otabekni Abdulla Qodiriy ana shu nomashru' amallarsiz, maysiz va bo'zasiz bazmlar fonida tasvirlashi ham mumkin edi. Ehtimol, bunda qalam rostlik rutbasidan toyilgan bo'lardi.

Bobur 1506-1507 yil voqealari bayonida o'ziga Husayn Bayqaro farzandlari qishni Hirotda o'tkazishga, Alisher Navoiy uyida istiqomat qilishga taklif etganini yozadi. Avval Badiuzzamon mirzo uyida mehmon bo'ladi.

“Badiuzzamon qoshig‘a borg‘anda namozi peshindin so‘ng chog‘ir majlisi bo‘ldi, men ul mahallar ichmas erdim” (169-bet). Majlis ahli Boburning ichmasligini bilgani uchun unga taklif ham qilishmaydi. Boburning yoshligidan ichkilikka aslo mayli bo‘lmagan; hatto ba‘zan otasi taklif qilganida ham uzr aytgan. “Shubhalik taomdin ijtinob qilur erdim”, deb xotirlaydi u. Temuriy mirzolar huzurida yigitlik yoshida, nafs taqozosi bilan unda chog‘irga mayl paydo bo‘ladi: “...ichmakka azm qildim va bu vodiyni tay qilmoqni jazm qildim” (171-bet). Muzaffar Mirzo mehmonga aytganida Badiuzzamon uyida ichmay, uning inisi uyida ichishdan ikkilanib, taraddudga tushadi. Shundan so‘ngra ikki og‘a-ini bir joyda jamlanganida va ular taklifi bilan ichishni maqsad qiladi. Boburning chog‘ir bazmlari shunday boshlanadi. Hiriya kelguncha bir qultum ham ichmagan shahzoda Boburning bundan keyingi biror majlislari ma‘jun yo chog‘irsiz o‘tmaydi. Bunday bazmlar kayfi va kayfiyatini yaxshi bilgan Borur bir necha bor “ma‘jun suhbatı bila hargiz araq va chog‘ir suhbatı rost kelmas” (208-bet) deb ta‘kidlaydi. Avvalo nafs taqozosi, qolaversa, hayot daraxtidan Boburning boshiga yog‘ilgan kuzgi xazonlar va aysh-ishratga moyillik uni “chog‘iming nash‘a va kayfiyati” bilan oshno qildi. Oradan yillar o‘tadi. Ish tavba ostonasiga

yetadi. "Har vaqt tavba dag'dag'asi xotiri"da yurgan Bobur hijriy 933-yili tavba etadi. "Bobur ayni o'shal fursatda nafs ustidan buyuk g'alaba qozonadi – ichkilik balosini yengadi".

ZAMON O'LCHOVI

Tarixiy-biografik asarlarda zamon va makon chegaralari tanlangan tarixiy shaxsning hayotiga ko'pincha mos keladi. Bu tabiiy hol. Ammo adabiyot olamidagi tarixiy asarlar turli asoslar ustiga quriladi. Inson aqli bilan chegaralangan zamon – eralar, asrlar, yillar, fasllar, oylar, haftalar, kunlar, soatlar... kabi ko'lamli astronomik tizimni tashkil etadi. Ijod ahli yuz bergan voqelik tasvirida – vaqt ifodasida astronomik tizim unsurlaridan turlicha foydalanadi. To'g'risi, badiiy asarda zamon – vaqt fizikaviy mazmundan adabiy-falsafiy mohiyatiga ko'chadi. Zamon tushunchasining aniq bo'lagini kun va tun – yigirma to'rt soat tashkil etadi. Bu hisob uchun quyosh harakati, aniqrog'i, yerning o'z o'qi tegrasida aylanishi asos sanaladi. Ijodkor zamon tasvirida quyoshning chiqishi, botishi yoki soat millarining chopishiga e'tibor beradi. Abdulla Qodiriy romanlarida kunlik vaqtning "quyosh botgan", "sahar payti" yoki "bu kun soat o'n ikkida...", "hozir soat kechki yettilar

¹Xayriddin Sulton. "Boburiynoma". –T.: "Sharq". 1997-y, 100-110-betlar.

bo'lib qolgan...", "kechki soat to'rtlarda..." tarzidagi ifodasi onda-sonda kuzatiladi. Goho shu tarzidagi ifoda davomidan maxsus izoh qo'shiladi: "... quyosh botqan, tevarakdan shom azoni eshitiladir", "sahar vaqti turib choy ichdilar. Subh namozini o'qub, arava qo'shildi", "Kechki soat to'rtlar, asrdan bir oz ertaroq hukumat askari bilan xalq orasida urush boshlandi...". Vaqtning ifodasi uchun "shom azoni" (shom vaqti), "subh namozi" (bomdod vaqti), "asrdan bir oz ertaroq" (asr vaqti) tarzidagi izoh, ya'ni kunda farz o'laroq besh mahal ado qilinadigan namoz vaqti Abdulla Qodiriy romanlarida individual ma'no va poetik-kategorial mohiyat kasb etadi; adib kunlik vaqt qismlari uchun namoz atamalarini tanlaydi.

Abdulla Qodiriy qalamiga bunday tasvir yo'sini o'z ajdodlarining adabiy tafakkuridan o'tgani, ayni damda, "Boburnoma" bulog'idan suv ichgani tabiiy ko'rinadi. Chunki "Boburnoma"da hodisa bo'lgan yil, oy, hafta, kun va hatto ko'pincha o'sha kunning aniq mahaligacha tiniq bitiladi. Masalan Bobur: "Axsidin namozi jum'a vaqtida chiqib, Bandi Solor yo'li bila namozi shom bila namozi xuftan orasida Andijong'a keldim" (32-bet) deb zamonni namoz vaqtiga bog'lab yozadi. "Boburnoma"ning har bir sahifasida, yuzlab o'rinlarda "namozi bomdodni o'tab", "namozi peshindin so'ng", "namozi digargacha", "namozi

digarga yovuq", "namozi digarda", "namozi digar bila namozi shom orasida", "namozi shomg'acha", "namozi shomg'a yaqin", "namozi shomda", "namozi shom bila namozi xuftan orasida", "namozi xuftang'acha", "namozi xuftanda", "namozi xuftandin kechroq" kabi ta'birlar uchraydi. Ba'zan Bobur falon kuni "sabohi", "oftob bir nayza bo'yi chiqib", "oftob chiqqanda", "oftob o'lturur mahal" deganicha quyoshning harakati va boshqa vaqtlarga ham diqqat qaratadi. "Boburonoma"da ulkan vaqt butunligi, uning qismlari hamda kunlik vaqt o'lchami muayyan tizimga solingan, albatta.

Qiyoslanayotgan asarlardagi bunday o'rinlarga har ikki adib shuuridagi tabiiy sezim va tuyg'ular ifodasi, imon-e'tiqodli qalam egalarining bayon usuli sifatida qarash o'rinlidir. Qolaversa, zamonga mos o'lchamlar izmida qahramonlarning harakat qilishi hamda ularning tafakkur va tasavvuriga uyg'un ifodalanishi ham har qanday asarning qadr-qiymatini oshiradi.

KITOB – VOSITA

Yaxshi kitob – inson umrining ziynati. Bobur va Abdulla Qodiriydek allomalar yozgan kitoblar esa insoniyatning ma'naviy mulki. Odamlarning madaniy-ilmiy, ma'naviy-ma'rifiy darajasini ular o'qigan kitoblar belgilaydi. Taqdir Alisher Navoiyni

6-7 yoshida “Zafarnoma” muallifi Ali Yazdiyga ro‘baro‘ qiladi. Mo‘ysafid tarixchi bilan bola Alisher o‘rtasida savol-javob bo‘lib o‘tadi. Shundamo‘ysafid alloma boladan o‘qigan kitoblarni so‘raydi. Navoiy “Mulk” kacha ta‘lim olganini aytadi. Yoshligida “Mantiq ut-tayr”ni yod bilgani barchaga ma‘lum. Tabiiyki, tarixiy kitoblardagi bunday ma‘lumotlar tarixiy shaxslar ma‘naviy dunyosini ko‘rsatadi; ular qiyofasiga mahobat bag‘ishlaydi. “Boburnoma”da o‘z davrining mashhur akobirlariga baho berilar ekan, ular yozgan yoki o‘qigan kitoblarni esga oladi. Alisher Navoiyga ajratilgan betlarda “Xamsa”, “Lison ut-tayr”, “G‘aroyib us-sig‘ar”, “Navodir ush-shabob”, “Badoe‘ ul-vasat”, “Favoyid ul-kibar”, “Mezon ul-avzon” kabi barcha asarlarini sanab o‘tiladi. Bobur “Boburnoma”da Alisher Navoiydan boshqa biror shaxs ta‘rifida bunday “ko‘b va xo‘b” - keng ko‘lamli to‘xtalgan emas.

Otasi Umarshayx Mirzoni ta‘riflar ekan yozadi: “Ravon savodi bor edi. “Xamsatayn” va masnaviy kitoblarni va tarixlarni o‘qur edi. Aksar “Shohnoma” o‘qur edi. Tab‘i nazmi bor edi, vale she‘rg‘a parvo qilmas edi” (10-bet). Zamondoshlaridan ba‘zilariga “Hamisha Mus‘haf kitobat qilur edi” deb ham ta‘rif beradi. Umuman olganda zarurat yuzasidan qaysi bir mashhur ulamo yoki tarixiy joy ta‘rifi jarayonida “Sahihi Buxoriy”, “Hidoya”, “Temurnoma”, “Fathnoma”,

“Zafarnoma”, “Iskandarnoma”, “Shohnoma” kabi mo’tabar kitoblar esga olinadi. Buning natijasida o’sha inson yoki makonning ta’rif-tavsifi teranlashib, ularga tegishli tasavvur oydinlashadi. Memuar asarda tarixiy ma’lumot sifatida bunday unsurlarning mavjud bo’lishi tabiiy. Biroq dunyo adabiyotidagi badiiy asarlar tarkibida eslanadigan mashhur kitoblar muayyan badiiy funksiyani bajaradi. Otabekning “Boburnoma” o’qishi bejiz emas. Abdulla Qodiriyning boshqa qahramonlarini ham ma’lum va mashhur kitoblardan nasibador qiladi. Deylik, Yusufbek hojiga Qur’oni karim va “Daloyil ul xayrot”ni, oshiq'larga Fuzuliyning “Devon”ini o’qitadi. Ra’nosi esa Navoiy, Fuzuliy, o’zlariga zamondosh shoirlardan Amiriy bilan Fazliy Namongoniyni o’qigan. Qodiriyning ikkinchi romani “Chayonning namoyishi” faslida masjiddagi hujralardan biri tasviri keladi. Hujra tokchasiga “Sharh mulla Jomiy”, “Aqoidi ma’alhavoshiy”, “Hikmatul ayn”, “Al-viqoya”, “Siyari sharif” kabi mo’tabar kitoblar taxlab qo’yiladi. Kalonshoh mirzo, Shahodat mufti, Abdurahmon domla shu kitoblarni o’qiganmi - o’qigan emasmi? Adib ularning qo’llariga bu kitoblarni tutqazmaydi. Tokchaga taxlab qo’yadi. O’qilmagan kitob ochilmagan tilsim. O’qiganlar bilan o’qimaganlar hech qachon bir-birlari bilan teng kelmaydi. O’qiganlar olim, ulamo bo’ladi.

o'qimaganlar ko'ngliga shayton oralaydi, g'iybat-u g'urbatlar bilan mashg'ul bo'lishadi.

Sarlavha. Adib romani uchun nom tanlashi xususida ham bir fikr bor. Mutaxassislar orasida "O'tkan kunlar"ni Abdulla Qodiriy tatar adibi Olimjon Ibrohimovning "Bizning kunlar" romani nomiga uyqash qo'ygan, degan gap bor. Holbuki matnda aniq bitilgan bir juft so'z, "Boburnoma" mutolaasi tufayli adib shuuriga muhrlanib qolmaganmikin, degan fikr keladi. Sarson-sargardon kezgan 1502-1503-yillar voqealari oxirida Bobur shunday yozadi: "O'shal zamon o'tlanib, Andijon tarafig'a yuruy berduk. Ikki kun bo'lub erdikim, hech taom yemaydur edim. Namozni peshin bo'lub edikim, bir qo'yni topib kelib, bir yerda tushub, o'lturub, kabob qildilar. O'shal kabobdin to'yg'uncha yedim. Andin so'ngra o'tlanib besh kunluk yo'lni ikki kecha va kunduz ilg'or qilib kelib, Andijong'a kirib, ulug' xon dodam va kichik xon dodamni ko'runush qildim va o'tkan kunlarni tamom bayon qildim" (108-bet). Roman mavzusini "yaqin o'tkan kunlar"dan tanlagan Abdulla Qodiriy ham Turkiston o'tmishini, Qutidor eshigidan quvilgan Otbekni xayolan o'tkan kunlariga qaytaradi; so'ngra adib o'z qahramoniga uning "o'tkan kunlarini zahar bilan bulg'ab kelgan" mudhish dushmanlarini tanitadi va manzarani tiniqlashtirib voqelikni- imkoni boricha batamom rostlik rutbasida bayon qiladi.

TUGANCHI

Har ikki adib asarlarida bundan boshqa ham qiyoslashga munosib o'rinlar ko'pchilikni tashkil etadi. Deylik, "Boburnoma" matnida ba'zan biror voqelik yonida oyat va hadislardan parchalar keladi. Abdulla Qodiriy mumtoz epik an'anaga mos ravishda o'z asarlarining ayrim sahifalarida zamona hazmi ko'targuncha "Har bir narsa o'z asliga qaytadi", "Alloh sabr qilguvchilar bilan birgadir", "Agar bir qavmning ishi noahil odamg'a topshirilg'an bo'lsa, bas, o'shal qavmning qiyomatini yaqin bil", "Har ishning o'rtachasi yaxshi", "Qanoatli aziz, ta'mali kishi xordir" kabi ayrim oyat va hadislarini qo'llaydi.

Yoki: "Boburnoma"da shoir ko'ngilli Bobur shijoatli fotih qiyofasiga evrilganda "kalla minor"lar tiklashni buyuradi. "O'tkan kunlar"da ham "inson boshidan turg'uzilg'an" ayrim tepaliklar ko'zga tashlanadi. Bu kabi mavzular qiyosi uchun yana bir necha sahifalarni qoralash mukin...

Xullas, Abdulla Qodiriy ruhiyati, adabiy-estetik konsepsiyasi, odam va olam xususidagi qarashlari Zahiriddin Muhammad Bobur ruhiga yaqin turadi. Har ikki adib fitratidagi mardlik, jasorat, to'g'rilik, haqgo'ylik, mahorat, iste'dod kabi fazilatlar o'zaro uyg'un keladi. Tarixning juda olis qa'ri va yaqin o'tmishdagi dili, maslagi,

tili, yuragi bir bo'lgan adabiy siymolar ma'naviyat maydonidan yonma-yon turishadi. Dunyo va borliqqa doir qarashlari yaqin ijodkorlar oradagi masofa qanchalik uzoq bo'lmasin, so'z san'atining poetik xususiyati va metaforik tabiatiga ko'ra ular adabiyot tilida bimalol gurunglasha oladi. Zero, ularning g'oyibona adabiy suhbatlari, ma'naviy robita va ruhiy bog'ichlari juda tabiiy tuyuladi.

ИККИ ДАҲО - ИККИ БЕБАҲО

(БОБУР ВА ҚОДИРИЙ)

Баходир КАРИМ

Тошкент-2020

МИТТИ МУҚАДДИМА

Абдулла Қодирий романларининг бетак-
рор жозибаси, тилидаги гўзаллик, образлилик,
ано- қувватнинг илдизи, юзага келиш омилла-
ри ҳамда таъсир асосларини кузатиш фойдали-
дир. Абдулла Қодирий дунё адабиётини, ўзбек
халқининг миллий руҳини, фольклорини, ше-
валарининг лексик бойлигини чуқур билгани,
XX асрнинг 20-йилларида қайта шаклланган
замонавий ўзбек адабий тили учун бекиёс хиз-
мат қилгани ҳақиқат. Адибнинг “Ўткан кун-
лар” романи бошида тилга олинган “Тоҳир
– Зухра”, “Чор дарвиш”, “Фарҳод – Ширин”,
“Баҳром гўр” каби кўплаб мумтоз асарларни
ўқиганига ҳам шубҳа йўқ, албатта.

“БОБУРНОМА” ЎҚИЁТГАН ОТАБЕК

“Ўткан кунлар” романининг “Мажбурият” фаслида шундай эпизод бор: “Кечлик ошни ўтказгач, Ҳасанали ўз хужрасидан кийиниб чиқди-да Отабек ёнига кирди. Отабек “Бобурнома” мутолааси билан машғул эди”. Ҳасанали асил ниятини билдирмай “ҳаммомга бориш” учун рухсат сўрайди. Отабек кўзини китобдан узмай: “Юмишим йўқ, бораверингиз”, деб жавоб беради¹. Машҳур китоблар орқали қаҳрамонни баланд мақомга кўтариш, уларнинг маънавий оламига урғу бериш, аниқ детал воситасида образга маҳобат бағишлаш дунё адабиётида ҳам, ўзбек мумтоз адабиёти тарихида ҳам, шунингдек, Абдулла Қодирий ижодий биографиясида ҳам мавжуд адабий ҳодисадир. Отабекнинг “Бобурнома” мутолааси “Ўткан кунлар” илдизи устида фикрлашга, тасвирдаги ички манера, сўздаги ростлик, характер мантиғи, инсон шакли-шамойили, айниқса, романнинг поэтик нутки - тили тўғрисида айрим мулоҳазалар айтишга имкон беради. Тасаввур кўлами “Бобурнома” матни стони бўйлаб кенгайди.

¹Абдулла Қодирий “Ўткан кунлар. Меҳробдан ҳасил” Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат наприёти. –Г 1994 й. 37-38-бетлар. (Кейинги кўчирмалар шу манбадан олинади ва саҳифа рақами кўрсатилади).

Адиб бошқа асарларида ҳам бу муаззам китоб ва унинг эгасини эслайди. Бобурга “фотих” – фатҳ этувчи сифатини беради; “Бобурнома”-ни: “Бобурнинг кенг рухлик, ўз замониға очук фикрлик...” китоби, дейди. Қурдошлари билан баҳслашган бир масалада “Бобурнома”дан “далиллар келтурмак”ка чоғланади¹. Тарихий манбалардан маълумки, қатоғон – “дапсан” йиллари Абдулла Қодирий иккинчи марта қамоққа олинганида кутубхонасидаги етмишдан ортиқ араб имлосида ёзилган мумтоз китоб йиғиштирилади. Шулар қатори “Бобурнома”нинг олиб кетилгани аниқ.

Хўш, нега Абдулла Қодирий ва “Ўткан кунлар” мавзусидаги фикр йўли Бобур ва “Бобурнома” тарафга бурилмоқда? Нима учун Қодирий ижодидан, асарлари, таржимаи ҳоли, хотира китоблари, кодирийшуносларнинг асарларидан Бобур ва “Бобурнома”ни излаб қолдик? Тўғриси, реал воқелик замирида туғилган митти интуиция – ички сезим янги фикрга замин ҳозирлайди; одам беихтиёр тафаккур офтобида пишиб етилган битта мулоҳазани далиллаш ва унга бошқаларни ишонтиришни истади. Адабиётшунослик Абдулла Қодирий романларининг шуҳрати, таъсир кучи, тасвир

¹Абдулла Қодирий. “Диёри бақр” –Т.: “Янги аср авлоди” нашриёти. 2007 й. 106-бет.

тиниклиги ҳамда, тилининг гўзаллигига урғу берди. Энди бундай фазилатлар илдизини ҳам тадқиқ этиш лозим. Истеъдодли адиб ўзбек, рус ва жаҳон адабиётидан, шунингдек халқ оғзаки ижоди ва халқнинг жонли тилидан баҳраманд бўлган. Бунга шубҳа йўқ. Фикримча, ушбу баҳрамандлик илдизининг бир қирраси “Бобурнома”га бориб тақалади. Шунинг учун “Бобурнома” билан “Ўткан кунлар” орасидаги поэтик боғламни(боғичларни) таққослашга зарурат сезилади. Абдулла Қодирий эпик тафаккур тарзи, насрининг бадий жозибаси, гўзал тили куп-курук саҳрода ўз-ўзидан пайдо бўлгани йўқ. Текис саҳрода ҳайбатли тоғ ўсиб чиқиши учун ўша ер остида қайноқ вулқон булоқлари бўлиши шарт. “Ўткан кунлар” романи учун “Бобурнома” шундай булоқлардан бири вазифасини ўтаган бўлса не ажаб?!

“СЎЗ УРИНДИ, СЎЗДАН – СЎЗ ЧИҚДИ”

“Кўч”нинг кўлами: Бадий асар ўкилиб, адабий матнга эврилар экан, ундаги семиотик элементлар – товуш, бўғин, сўз каби увок унсурлар поэтик ғоя ва мантик воситасида бирлашиб муҳташам семантик майдонни бино қилади. Матн ичида сўз тирилади, товушлар жонланади, сўзнинг кадр-қиймати ортади ва маъноси кенгаяди. Турли замонда яшаган икки

адиб қўллаган нодир, очкич-калит сўзларнинг ўхшашлиги, такрори ва маъно уйғунлиги типологик-интуитив таққосга асос беради. “Бобурнома” – кўпмаъноли, серкатлам ва ўлмас асар. “Бу муаззам асарнинг ҳар бир сатри ҳақида биттадан ҳикоя ёзиш мумкин!”. Дарвоқе, “Бобурнома”да қўлланган бир қанча нодир сўзларни Абдулла Қодирий “Ўткан кунлар”да ишлатади; ўз ўрнига тушган жонсўз романга жозиба бағишлайди. Бепоён стилистик майдондаги битта сўзнинг ассоциатив таъсири олтин занжир ўлароқ асрларни асрларга, адибларни адибларга, асарларни асарларга боғлайди.

Эсга оламиз: Отабекнинг кутидор эшигидан қувилиб, Тошкентда нисбатан узок қолиб кетган кунларининг бирида Ҳасанали ундан Марғилонга кетмай юриши сабабини сўрайди. Отабек: “Ҳавсала йўқ”, дегач: “Қайин отангиз кўнса, кўчингизни олиб келсангиз ҳам маъқул эди катнаб юрғандан...” (283-бет), дея таклиф айтади. Бу ўринда “кўч” – хотин, оила маъносида. Ўзбек ойим Офтоб ойим билан Кумушга қараб: “Ахир маним ҳам ўзимга яраша обрўйим бор. Тошкандда кимсан, Юсуфбек ҳожи деганинг кўчман. Худоёрхон ҳам бир кун кечаси келиб бизга меҳмон бўлдилар...” (325-бет), деб гина қилади.

¹Хайриддин Султонов. Бобурнинг тунлиари. –Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1993 й, 230-бет.

Айнан “Бобурнома”да ҳам “кўч” сўзи “оила, хотин” маъносида келади. Бобур 1497-1498 йил воқеаларида ёзади: “Беклар ва ичкилар ва йигитларким, менинг била қолиб эдилар, аксарининг кўчлари Андижонда эди”¹. Бошқа мисолларга қараймиз: “Менинг онамни ва улуғ онамни ва баъзи менинг била қолғонларнинг кўчлари била Хўжандка менинг қошимга йибордилар” (52-бет); “Менинг волидаларим ва кўч ва улуғларим мен Андижондин чиқғандин сўнгра юз ташвиш ва машаққатлар била Ўратепа келиб эдилар...” (77-бет); “Ушбу кун Мулло Алихонким, Самарқандга кўчинин келтурғали бориб эди, келиб мулозамат қилди” (218-бет). “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да “кўч” сўзининг “1. кўчиш пайти ташиладиган уй-рўзғор буюмларидан иборат юк” ҳамда “2. аҳли аёли, хотин (эрига нисбатан)” тарзида изоҳланган². Эрининг уйига ота уйидан кўчиб ўтгани учун ҳам ўтмишда хотин “кўч” деб аталган.

¹Заҳириддин Муҳаммад Бобур “Бобурнома” – Т: “Юлдузча” нашриёти 1989 й. 52-бет (Кейинги кўчирмаларда пушманбадан олинади ва саҳифа рақами кўрсатилади) Рус тилига ҳам “куч” сўзи “оила” (семья), “оила аъзолари” (домочадцы) деб таржима қилинади “Семьи большинства оставшихся при мне беков, внутренних приближенных и йигитов находились в Андижане” “Бабуринаме” –Т: 1993 г. Стр 78)

²Ўзбек тилининг изоҳли луғати 5 жилдлик “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти. 2 жилд –Т: 2006 й. 476-бет.

Буйрук феълнинг “кўч” шаклидан фаркли ўларок хозирги ўзбек адабий тилининг от сўз туркумида “кўч” ёлғиз қўлланмайди. Кўпинча жуфтлашиб “кўч-кўрони” тарзида Луғатдаги изоҳнинг биринчи маъносига мос ишлатилади.

Ҳозирда “кўч” сўзини “оила, хотин, бола-чақа” маъносида ишлатиш оғзаки нутқда ҳам, ёзма адабиётда ҳам кузатилмайди. Тасаввуримизча, “Бобурнома”даги “кўч”лар семантик жиҳатдан Абдулла Қодирийнинг “кўч”ларига уйғун келади.

Отдан кўнган одам. Бугунги ўзбек адабий тилида “кўнмок” деганда, энг аввал, кушларнинг дарахтга кўниши эсга келади. Шу ўзак-масдардан ясалган “кўнок” эса “меҳмон”ни англатади. Ҳар икки сўз маъно-мазмунидан учиб келиб “кўниш” ёки йўлда кетаётган одамнинг бирор манзилда тўхташи-“кўниш”и идрок этилади. Бобур 1499-1500 йилги воқеалар баёнида: “Зулқаъда ойида Самарканд устига черик отланиб, ора икки кўнуб, Кубоға келиб туштук” (70-бет), деб ёзади.

Тўккиз юз тўккиз ҳижрий йил воқеалари баён этилган саҳифаларнинг бири. Кобулни “бежангу жидол” эгаллаган Бобур вилоят таърифидан кейин ёзади: “Шаъбон ойида офтоб далв буржида эрдиким, Кобулдин Ҳиндустон азимати била отланилди. Бодом чашма Жигда-

лик йўли била ора олти кўнуб Одинапур келилди” (132-бет). “Бобурнома” матнида: “кечаси анда кўнуб, тонгласи ўрдуға келдим”, “орада бир кўнуб”, “уч орада кўнуб”, “икки кўнуб”, “ора тўрт кўнуб” каби сўз бирикмалари кўп учрайди. Бундай таъбирлардан Бобурнинг ўзи ва унга йўлдош йўловчиларнинг истирохат манзили ҳамда ҳаракат йўналиши тасаввур қилинади.

Абдулла Қодирий “Ўткан кунлар” да қаҳрамонларининг қаергадир бориб етганини, “отдан кўнгани”, дам олиб, сўнгра йўлида давом этганини тасвирлайди. “Кўниш”лар сони маъно ташийди. Йўл машаккати, оралик масофа, хатто кайфиятни ҳам ифода этади. Тошкент билан Марғилоннинг ора йўлида кўп катнаган Отабек одатда “тўрт марта отдан кўниб” манзилига етиб борар эди. Бу нисбатан қиска фурсат эканини, ҳар гал шитоб билан Кумуш дийдори учун Отабекнинг шошиб боришини ўқувчи кейинроқ фаҳмлайди. Чунки Зайнабга уйланиш гапи ўртага чиккач, Отабек Марғилонга “бу гал олтинчи кўнишда” кириб боради ва “теварақдан аср азони эшитилган вақтда отдан кўнади”. Табиийки, ота-она қилиб қўйган “бир иш” Отабек кўнглига ўтирмайди. Шу боис кайфияти бузилган, хаёллари тўзғиган Отабек йўл бўйи келгуси турмушини, Кумушнинг юзи-кўзига қандай қарашини ўйлаб боради. Отини ўз

эркига кўйиб беради, Марғилонга шошилмайди...” Романнинг бошқа саҳифаларига назар ташлаймиз: “Дарвоке, кўрбоши ўзининг икки йигити билан етиб келди ва отидан кўниб жловини йигитининг кўлига” берди (67-бет); “Азизбек ўрда ичига кирмакда экан, Юсуфбек хожи отдан кўниб сўради: – Менга рухсатми, бек?” (86-бет). “Отдан тушиш” бирикмасидан кўра ора-орада ёзувчи нуткида келадиган “отдан кўниш” бирикмасидан тарих муҳити – ўтмиш колоритига хос мазмунни англаш мумкин.

Умуман, “Ўткан кунлар” романининг поэтик илдизи, жумладан, бадий нутқ ҳам шундай кўз илғамас нафис боғичлар билан “Бобурнома”га бориб боғланади. Зеро юкоридаги таккосларга мос равишда “копу”, “мусаххар”, “тараддуд”, “ёғий”, “муҳосара”, “ўбдон”, “ўрда”, “кўрғон”, “тункатор”, “хон”, “бек”, “навкар”, “офтобачи”, “милтик”, “найза”, “тўп”, “жарохат”, “иситма” каби ўнлаб тарихий сўзларга ҳар икки асардан етарлича мисол топилади. Умри жангу жадаллар билан кечган шоҳ Бобур кўшпн, аскар, уруш анжомлари баёни ва уруш санъати тавсифида бундай сўзларини табиий қўллайди. Айни дамда “Ўткан кунлар”да Абдулла Қодирий бир миллатнинг икки уруғи – корачопонлилар билан кипчоклар ўртасидаги тўқнашув ва муҳоса-

раларни тасвирлар экан, ўзигача салафлари ишлатган сўзлардан жуда табиий ва ўринли фойдаланди. Бундай сўзлар Абдулла Қодирий романларида ўзбекларнинг якин ўтмишдаги ҳаётининг ҳаққоний тасвири учун хизмат қилади. Матн ичидаги тирик сўз одамга тинчлик бермайди: турланади, тусланади, тилсимланади, сўнг сири очилиб сочилади. Дейлик, мутолаа жараёнида “ёмғир” ва “ёв”, “камал” ва “кабок” каби ўзаро узок сўзлар яқинлашади, бир ўзакда бирлашади.

ШАКЛ ВА ШАМОЙИЛ ТАВСИФИ

Ёзувчилар мақсади ва маҳоратларига кўра турли йўсинда қаҳрамонларининг ташки кўриниши – портретини чизади. Ташки киёфа белги-штрихларини образларнинг ички олами билан уйғунлаштиради, баъзан қаршилантиради. Абдулла Қодирий “Ўткан кунлар” романи бошида Қумуш киёфасини “қоп-қора қамон, ўтиб кетган нафис, қийиғ қошлари”ни, “тўлган ойдек ғуборсиз оқ юзи”ни, яъни “қиз суратида кўринган малак” сиймосини қуюқ, нафис ранглар уйғунлигида (29-бет) нисбатан кенг, Ўзбек ойними “элли беш ёшлар чамалиқ, чала-думбул табиатлик” (129-бет) тарзида қисқа тавсифлайди. Бирок адиб бошқа образлар пор-

третини бир жойга жамлаб, жуда тигиз баён килади. Отабекни “оғир табиатли, улуғ гавдали, кўркам ва оқ юзли, келишган, қора кўзли, мутаносиб қора қошли ва эндигина мурти сабз урган бир йигит” (7-бет), Юсуфбек хожини “тўла кўркам юзли, катта малла кўзли, узун мош-гуруч соқоллик мулланамо бир зот” (82-бет), Зайнабни “ўн етти ёшлар чамалик, кулча юзлик, оппоқина, ўртача хуснлик” (158-бет), Уста Алимни “қирк ёшлар чамалик, консиз юзлик, сийраккина соқоллик, кўй кўз, кўп вақт мадраса риёзатини чекканнамо, котма, узун бўйлик” (186-бет), Ҳасаналини “олтмиш ёшлар чамасида, чўзиқ юзлик, дўнггирок пешаналик, сариққа мойил, тўғарак қора кўзлик, оппоқ узун соқоллик” (8-бет), Ҳомидни “узун бўйлик, қора чўтир юзлик, чағир кўзлик, чувок соқол, ўттуз беш ёшларда бўлган кўримсиз бир киши” (8-бет), Ўтаббой кушбегини “тўла юзлик, ўсик қошлик, оғир қарағучи кўзлик, сийрак соқол, ўрта бўйлик, устидан кимхоб тўн кийиб, белига қилич оскан қирк беш ёшлар чамасида бир киши” (69-бет), Азизбекни “...бошига оқ шоҳидан салла ўраган... сийрак қошлик, чўкки соқол, бугдой ранглик, қирк беш-элли ёшлар чамалик бир киши” (81-бет), Райимбек додхоҳни “жин ялаган деганларидек қошсиз, қорамтил юзлик, икки чакагининг устида бир оз,

иягида бир оз сийрак, кўримсиз кора соколлик, кўзлари ичига ботиғрок, аммо кон қуйилгансумон бир киши” тарзида (81-82-бетлар) қиёфаларни бирини бирига ўхшатмасдан индивидуал тасвирлайди. Бу поэтик усул романдаги бошқа образларнинг шакл-шамойили, хулқ-атвори ва рухияти тавсифида ҳам кузатилди. Ташқи шакл-шамойил тасвирида қўлланган сўзлар маъно тусидан ёзувчининг ўз образларига нисбатан меҳр-муҳаббати ва тескари муносабати – симпатия ва антипатияси сезилади. Қиёфаларнинг бадий-эстетик таъсири ўқувчи кўнглига кўчади. Ўқувчи тасаввурида қиёфалар жамланиб, Абдулла Қодирий “адабий мамлакат”нинг фукараларига айланади; романда туркум образлар пайдо бўлади. Гарчанд тарихий-мемуар деб номланса ҳам, бундай қисқа, аниқ ва лўнда поэтик тасвир усули “Бобурнома”га хос. Бобур отаси – Умаршайх Мирзо тўғрисида: “Паст бўйлик, тегирма соколлик, кўба кўзлик, танбал киши эди”, деб ёзади (9-бет). Асардаги кўпгина шахслар “шакл ва шамойили” учун махсус ўрин ажратилади. Султон Аҳмад мирзони: “Шакл ва шамойили: баланд бўйлуқ, кункор соколлик, қизил юзлуқ, танбал киши эди. Соколи энгакида эди. Икки янгокида соколи йўқ эди. Бисёр хушмуховара (гапга чечан-Б.К.) киши эрди” (19-бет), деса, қирк уч ёшида вафот этган

Султон Махмуд мирзони “паст бўйлуқ, суюқ соқоллик, танбал, синчисизроқ киши эди”, деб тавсифлайди (26-бет). Бошқа бир саҳифадан “Одий” таҳаллуси билан ижод этган ва битган ғазаллари Самарқанддаги ҳар бир хонадонга бориб етган Бойсунғур мирзонинг “шакл ва шамойили”га: “улуғ кўзлуқ, қўба юзлуқ, ўрта бўйлуқ, туркман чехралик, малоҳатлик йигит эди”, дея таъриф беради (63-бет). Бобур шакл-шамойил, ташқи қиёфа характеристикаси ёнида ҳар бир инсон табиати ва ички оламига тегишли “покиза эътиқодли”, “одми ва фақир киши эрди”, “таъби назми бор эрди”, “фосик киши эрди”, “муттакий киши эрди”, “золим ва кофирваш киши эрди”, “қулагач ва ҳаззол киши эрди” каби сифатлар билан маънавий хулқини ҳам очиқ ёзади. “Бобурнома”дек мўътабар асарнинг ҳаққоний тасвир услуби, эҳтимол Абдулла Қодирийга манзур бўлгандир. Қодирийшунос профессор Умарали Норматов “Қодирий мўъжизаси” китобида: “Ўтмишда яратилган талай асарлардаги, жумладан “Бобурнома”даги реалистик хусусиятларни асло камситмаган ҳолда айтиш мумкинки, “Ўткан кунлар”да ўзбек халқи ҳаёти илк бор ўзининг тўлақонли реалистик ифодасини топди”, деб таъкидлайди¹.

¹Норматов У. “Қодирий мўъжизаси” китоби. –Т.: “Ўзбекистон” нашриёти. 2010 й. 195-196-бетлар.

ОДИМЛАР ВА ҚАДАМЛАР

Самарканд шахрининг бунёди, шуҳрати, худуди, теварак-атрофи, камровининг кенглиги тўғрисида “Бобурнома”да шундай маълумот бор: “Рубъи маскунда Самарканча латиф шахр камроқдур. Бешинчи иклимдиндур Самаркандни Искандар бино қилғондур. Мўғул ва турк улуси Семирканд дерлар. Темурбек пойтахт қилиб эрди. Темурбекдин бурун Темурбекдек улуғ подшоҳ Самаркандни пойтахти қилғон эмастур. Қўрғонини, фас(и)лнинг устидин буюрдумким, кадам урдилар. Ўн минг олти юз кадам чикти” (43-бет).

Бобур масофа ўлчови учун асосан “курух”ни қўллайди. Самарканддаги Оҳинин дарвозаси ёнидаги бир жомеъ масжидидан гап очадик унинг пештоқиға “Ва из ярфаъу Иброҳим ал-кавоида (ило охириҳи)” оятининг маҳобатли катта-харфлар билан ёзилганига диққат қаратаб: “андок улуғ хат била битибтурларким, бир курух ёвук ердин ўқуса бўлур”, деб таъкидлайди.

Хўш, бу “курух” қандай бирлик? Жавобини Бобур ёзади: “Бу курухларни мил била мувофиқ таъйин қилилди. Нечукким, “Мубаййин”да мазкурдурлар:

*Тўрт мингдур қадам била бир мил,
Бир курух ошн Ҳинд эш дер, мил” (323-бет).*

Бир “мил”га тенг “курух”ни бошлаб от қадами, сўнгра одам қадами билан ўлчанган масофа ҳам тасаввур этишга ёрдам беради. Ўн бир ярим курух масофа от қадами билан “йигирма уч мингу бир юз”, одам қадами билан ҳисоблаганда “қирқ олти минг икки юз” одим бўлади. Бобур ёзди: “Буюриб эдимким, Мунирдин ёнғонда бир киши Сўннинг ёқасидин отининг ҳар қадамини ўрдуғача санасун, - йигирма уч мингу бир юз санабтурким, қирқ олти минг икки юз қадам бўлғайким, ўн бир ярим курухдур” (338-бет). Худди шунга ўхшаб, “Ўткан кунлар” романида ровий сизни етаклаганча Марғилон ўрдасининг атрофини қадамлаб чиқади. “Ҳозир бизга ўрда ичига кириш мумкин бўлмагани учун кўрғоннинг ташқари теғрасида айланиб турайлик: дарвозанинг сўл бикинига қараб икки юз одим кетсак кўрғон девори тугалаб, бурчга етиладир... Шундан кейин бир бўшлиқ ер билан кўрғоннинг жанубига қараб кетиладир. Тўрт юз одимлаб борилгач, кўрғоннинг шарқи-жануби бурчига етилиб, бу бурчини ҳам ановисидай қоровулсиз топиладир. Бу бурчдан қараган кишига кўрғоннинг ғарби-жанубий бурчи ҳам кўриниб, шу йўсунда ўрданинг тўрт бурчини айланиб чиқилса бир минг олти юз одим босилган бўлиб ўрданинг ғарб томонидан биз танишган ўрда дарвозасига келинадир” (67-бет).

Ўрданинг ичига киришдан олдин ташки кўри-
нишига эътибор берилади. Бундан ташқари
ёзувчи зарурат юзасидан баъзан “элли-олтмиш
одим” юради. Тошкентнинг Камолон дарвоза-
сидан Самарқанд дарвоза томонга қараб “беш
юз одим” ташлайди. Бошқа бир саҳифада адиб
масофани худди Бобур Мирзодек от қадами
билан ўлчайди: “Бошлар уюми билан Азизбек
ораси қирқ-элли от одими қолган эди” (82-бет).
Адиб Кўкон ўрдасининг атрофини айланмайди.
Бунинг ўрнига “бу ўрданинг ҳам ташқариғи ай-
ланаси ўша ўрда қабилдан бир тусда, бир ус-
луб ва бир вусъатда бўлганликдан бу ўринда яна
қоғоз қоралаш ортиқчадир” (112-бет) деб гапни
қисқа қилади; ўрданинг қурилиш услуби ва
кенглиги Марғилон ўрдасига ўхшашидан хабар
берилади. Турли тарихий даврларда оралик ма-
софани, узунлик ёки йўлни ўлчаш учун йиғоч,
аршин, газ, қариш, метр, километр қаби физик
ўлчов бирликлари ишлатилган. Аммо “Бобур-
нома” билан “Ўткан кунлар” муаллифлар ўрда
ва кўрғонлар атрофини кўпинча қадамлаб чиқи-
шади ёки отларини одимлатиб ўлчашади.

ЖОН ҚАДРИ – УМР МАЗМУНИ

Ҳар қандай асардаги ишқ-муҳаббат, ҳаёт
ва ўлим, турмуш зиддиятлари ҳамда, инсон-
лараро тўқнашувларнинг баёни ҳеч кимни бе-

фарк колдирмайди; умр мазмуни, жон кадри, дунёга келиш ва ундан кетишга тегишли ҳаётий ҳикматлар эса бадиий асарнинг фалсафий мазмунини бойитади. “Бобурнома” ва “Ўткан кунлар” саҳифалари шундай ўғитлардан холи эмас. “Ўткан кунлар” романида орадан ўтган йиллар суронига боқиб Мирзакарим кутидор: “Умр – отилган ўк эмиш” (15-бет), дейди; аслида умр мазмуни устида фикрламайдиган, ҳаёт моҳиятини ўйлаб кўрмаган одам кам бўлади. Зеро, ватан, ишқ-муҳаббат, ҳаёт, ўлим, садокат, дўстлик, инсоннинг дунё қараши бадиий ижоднинг доминант мавзулари саналади. Рус адиби Лев Толстойнинг: “Агар инсон фикрлашни ўрганган бўлса, нимани ўйлашидан қатъий назар – у ҳамиша ўлим тўғрисида фикр юритади¹”, мазмунли гапи бор. Жон кадрини, синовли дунё ўткинчилигини, имтиҳонни, ўлимни эслаш – ўзлигини англаган ориф инсонга хос фазилат. Бобурнинг бошига турли кўргиликлар ёғилиб, омад ундан юз ўгирган ва душмани Аҳмад Танбал одамлари изига тушиб таъкиб этган, шоир ўз таъбири билан айтганда “иш тадбирдан ўтган” кунларнинг бирида у: **“Оламда жон ваҳмидин ёмонроқ нима бўлмас эмиш”**, деб ёзади (107-бет). Бобурнинг реалистик тасвирлари, иқдорлари, ҳақгўйлиги, типирчилаб турган

¹Торький М. Портреты. “ЖЗЛ” 1967 г. Стр. 123.

юрагини кўшқўллаб ўқувчига тутқазиши эътиборидан дунё адабиётидаги ҳар қандай ижодкордан юкори туради. Бобур ўзини, юрагини, юзини, аъмолини, сўзини, амалини, кўзини пардаламайди. Иккиланишини, андишасини, ғазабини, кўнгил ғулғуласи ва безовталигини очик ёзади. Шаръан қаралганда, кундалик намоз ибодатлари билан маъжун истеъмоли, одамнинг ақл-хушини оладиган чоғир, май ичишнинг бир инсон фитратида жамланиши макталадиган ижобий хислат эмас. Бобур бу шаръий ҳукмни ҳар кимдан яхши билади. Шунинг учун ёнидаги шерикларини чоғирга ҳам, маъжунга ҳам мажбурламайди; на ортикча дағдаға, на даъват қилади. Ҳолбуки у ўзининг чоғир мажлисларию маъжунхўрлигини ҳам, тонгласи сабуҳий қилишларини ҳам бемалол сир тутиши мумкин эди. Гувоҳлар уни тафтиш қилишга, қалами китирлатиб ёзаётган “Вакое”-ни кузатиб туришга юраги бетламас эди. Бобур Яратгувчининг “самиун басир”, “кулли шайъун кодир” лигига, барча ишларни “киромин котибин” малоикалар амал дафтарига аллақачон ёзиб қўйганига инончи боис ҳақ сўзларни битади. Бутун айбу гуноҳини, бор эзгулигу одамийлигини, барча тавбаю тазарруларини очик баён этади. Тўғриси, киёснинг иккинчи эгаси мавлоно Абдулла Қодирийнинг ўз қўли билан

ёзган бундай тарихий иқрорномалари, кундаликлари ёки ўз табиатига оид эътирофлари йўқ хисоби. Адибнинг “Суддаги нутқи”, замондошларининг хотиралари, Ҳабибулла Қодирийнинг “Отам ҳақида”, Масъуд Абдуллаевнинг “Ўтганлар ёди” китобларида бу хусусдаги айрим маълумотлар учрайди, холос. Бирок тасаввуримизча, Бобур билан Қодирийнинг поэтик тафаккур тарзида, адабий-эстетик тушунчалари, одамийлиги ва борлиқни кўришида қандайдир яқинлик бор. “Ўткан кунлар”да ёзувчи: “Дарҳақиқат, бизнинг қаршимизга йўлбарс чиқса, биз қаттиқ кўрқамиз, чунки бизни ўлум кутади, инсон учун дунёда ўлумдан кўркунч нарса йўқ”(320-бет), дейди. Адиб келгуси воқеаларни ўқувчига олдиндан сездиришнинг махсус адабий усулини қўллабми ёки ички бир туйғу даъвати биланми, ҳартугул, Кумуш охириги мактубида онасига: “Маним бўлса нима учундир юрагимда бир кўрқув бор...”, деб ёзади (363-бет). Воқеалар ривожидан кўрқув сири очилади, заҳарлаган Кумуш “жомга ўкчиб кусар эди”. Айбдор Зайнаб Юсуфбек хожи уйдан ҳайдалади, акалари уни кишанлаб қўйишади. «Жин урганини» қози ва табиблар томонидан тасдиқлангач, жинойти учун жазоланиш ҳукми унинг устидан кўтарилади. Заҳарланиш ҳодисаси подшоҳ Бобур ҳаётида ҳам юз бера-

ди. Ҳиндистонийлар кўлидан заҳарли ош егач, унинг кўнгли беҳузур бўлади. Бу тўғрида: “Обхонаға боргунча йўлда бир навбат қусаёздим. Яна бир навбат қусаёздим. Обхонаға бориб, калин кустум. Ҳаргиз ошдин сўнг қусмас эдим, балки ичганда ҳам қусмас эдим” (281-бет), деб ёзади у. Айбдорлар жиноятига яраша жазо олади: бирининг териси тириклайин шилинади; яна бир айбдор филнинг оёқлари остига ташланади (282-бет). Бир ўлимдан қолган Бобур гўё онадан қайта туғилгандек бўлади. “Тенғри менга бошин жон берди”, деб шукрона айтади у. Жон халқумга келиб кетган бундай вазиятларда инсон учун жони азиз кўринади. Шунда умр мазмуни, тириклик неъматини устида ўйлайди. Бобур иқроран ёзади: “Жон мундок азиз нима эмиш, мунча билмас эдим, ул мисраъ борким: Ким ўлар ҳолатқа етса, ул билур жон каддини...” (282-бет). Аслида инсон ҳаёти ижтимоий-маънавий, руҳий-моддий ва бошқа зиддият ҳамда мураккабликлар устига қурилади; ўзини ва ўзилигини англаганлар фурсатни ғанимат билиб, охираат қуни учун озуқа жамлайди; савол-жавобга ҳозирлик кўради. Чунки Бобур таъбирича, “ҳар кимки ҳаёт мажлисиға кирибтур, оқибат ажал паймонасидин ичқусидур ва ҳар кишиким, тириклик манзилиға кетибтур, охир дунё ғамхонасидин кечқусидур”

(289-бет). Тириклик ва ўлимга оид “хаёт мажлисига” келиб-кетишнинг ҳикматона ифода жуда тигиз ва каршилантириш усули асосига қурилган. Шу гап давомидан Бобур барчага машҳур “...дахр аро қолди фалондин яхшилиғ” мисраларига мослаб жуда муҳим ва мардона ҳаётий бир гапни ёзади: “Ёмон от била тирилгандин яхши от била ўлган яхшироқ”. Бунда “яхши-ёмон”, “тирилган-ўлган” тазодлари ифода таъсирини оширади. “Ўткан кунлар”да ўзининг ҳаёти мазмунини ўйлаётган Юсуфбек хожи дейдики: “Мен кўб умримни шу юртнинг тинчлиғи ва фуқаронинг осойиши учун сарф қилиб, ўзимга азобдан бошқа ҳеч бир қаноат ҳосил қилолмадим... Боболарнинг муқаддас гавдаси мадфун Туркистонимизни оёқ ости қилишга ҳозирланган биз итлар яратгучининг қаҳрига албатта йўлиқармиз! Темур Кўрагон каби доҳийларнинг, Мирзо Бобур каби фотиҳларнинг, Форобий, Улуғбек ва Али Сино каби олимларнинг ўсиб-унган ва нашъу намо қилганлари бир ўлкани ҳалокат чуқурига қараб судрағучи албатта тангрининг қаҳрига сазовордир” (294-295-бетлар). Ҳожи беш кунлик умрида “дунё можароларидан этак силкиб тўшаъи охират тадорики”ни кўришга ўзида рағбат ва зарурат сезади. Дарвоқе, Абдулла Қодирий тирик маҳалида ўз Ватани ва миллатига бўлган

севгиси, ҳақ гапи, эзгу амали ва бебаҳо асарлари эвазига ҳожига ўхшаб ўзига азоб-укубатлар, тухмату бўҳтонлар орттириб олди. Аммо адибнинг фавқуллода жасорат эгаси экани ҳам, бу мардона фазилат қаҳрамонлари табиатига кўчгани ҳам бор гап. Шу ўринда уч душмани билан бир ўзи олишган Отабекни ёки дор остида ўлимга тик қараб турган Анварнинг ўткир кўзларини эслаш ўринли, албатта. “Ҳақиқат, очиб сўзлашдадир” ҳикмати ҳаётий дастури бўлган адиб “Суддаги нутқи”да ўша мустабид даврнинг “одил суд”ига қарата: “Мен тўғрилиқ орқасида бош кетса, “их” дейдиган йигит эмасман... Кўнглида шамси ғубороти, тескаричилик мақсади бўлмаган содда, гўл, виждонлик бир йигитга бу қадар хўрликдан ўлим тансиқроқдир. Бир неча шахсларнинг орзусича, маънавий ўлим билан ўлдирилдим. Энди жисмоний ўлим менга кўрқинч эмасдир”, деб айтади. Кейинги ҳибс маҳалида: “Менга қўйилган айбларни бошдан-оёқ рад этаман. Ҳақиқат йўлида ҳар қандай, жазодан, кийноқдан қўрқмайман. Агар отмоқчи бўлсаларинг, кўкрагимни кериб тураман...¹²”, деб мардона сўзлайди. Худди шундай мардона туйғу, ҳаққоният, фавқу-

¹Қодирий А. Суддаги нутқ. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси 1989 й. 1 декабрь.

²Қодирийни қўмсаб –Т. Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 1994й. 6-бет.

лодда жасорат, улкан шижоат Бобур умрига, “Бобурнома” матнига нур бағишлайди. Унинг фотиҳлиги, элободчилиги, бағрикенглиги, дўсту душманларига кўрсатган муруввати, айникса, фарзандидан жонини ҳам аямагани узок мозийнинг ўчмас ҳақиқати. Ўғли Ҳумоюннинг дардига ҳаками ҳозиклар “яхши нимарсаларни тасаддук қилмоқ керак” деб ташҳис қўйишади. Бобур “Ҳумоюннинг мендин ўзга яхшироқ нимарсаси йўк”, фикрига келади ва уч марта ўғлининг теграсида айланиб айтадики: “мен кўртардим ҳар не дардинг бор”. Ўшал замон мен оғир бўлдум, ул енгил бўлди. Ул сихат бўлиб кўпти. Мен ноҳуш бўлуб йиқилдим” (355-бет). Бундай вазиятда Ҳақ билан авлиёсифат инсон орасидаги пардалар кўтарилади. Тоза юракли отанинг чин дуоси Тангри ҳузурига ўк боради ва ижобат бўлади. Бобур ўлимни мардона бўйнига олади. Бобур насрида ифода йўсини жуда қиска, кам сўзга кўп маъно юкланади.

ИЙЖОЗ МАҚОМИ

Кам сўзда кўп фикр баёни мумтоз поэтикада “ийжоз” дейилади. “Бобурнома” – шоирнинг насри, подшоҳнинг назари; унда инсон умри, тарих воқелиги, географик маълумотлар йўл-йўлакай қуруқдан-қуруқ баён қилинмайди. Дейлик: “Кўнгуллар гул янглиғ очилиб, кўзлар

чироғдек ёруди” (354-бет) каби қиска, ўхшатишли ва тоза туркий ифода Бобур услубигагина хосдир. Бобурнинг насри таъсирли, оҳангли, шеърли, маҳобатли, сажли, тавзеъли, латофатли, ўхшатишли; унда тавсиф билан тасвир уйғунлашади. Ора-орада лирик пафос билан безатилган, айна дамда трагизм билан суғорилган “Бобурнома” ўзбек мумтоз насрининг фасоҳат ва балоғат намунаси, ийжоз мақомидаги бетакрор асар. Сўзи кам, маъноси ўктам; фикр ва тушунчалар тўкнашади, сўз сўзга уринади, сўздан сўз униб чиқади. Ўқиймиз: “На учунким, алар асру калин, биз кўп оз, ўзга бу кавийлик била алар аркта ва бу заифлик била биз тош кўрғонда” (101-бет). Ўзаро қарама-қарши кутбда турган “алар – биз”, “калин – кўп оз”, “кавийлик-заифлик”, “арк – тош кўрғон” каби жуфт ва зид сўзлар орасида бир дунё тушунчалар жамланади. Бошқа бир мисол: “Вилоят ораси, тонг ёвуқ ва мақсад йирок” (105-бет). Қаршилантиришдан ифода аниқлашиб гўзаллашади. Бошқа бир саҳифага назар соламиз. Бобур алғов-далғовли кунларнинг бирида Банда Али деган шеригини кутиб ўтирибди. Кутганда кун чўзилади, сониялар иммиллайди; вақт юрмайди, гўё тўхтаб қолади: “Субҳ узлаб келадур, бу ҳеч келмайдур” (105-бет). Бундай баён тарзи фақат ҳолат ифодаси, маълумот бериш жараёнида эмас, балки турли тарихий

вокеалар тафсилоти ёки тарихий шахслар табиати ёритилган саҳифаларни ҳам тез-тез учрайди. “Бобурнома”да вокелик, фикр ва туйғу ноўрин тафсилот ва ортиқча лағвларсиз ёзилади. Тўғриси, кенгкамровли, адабий-тарихий насрнинг универсал услубида ёзилган “Бобурнома”дек муаззам ва бетакрор асар ўзидан кейинги турли жанрдаги ўнлаб-юзлаб бадиий асарлар учун таянч, илдиз, манба бўлиб хизмат килгани айни ҳақиқатдир.

Сўзнинг ийжоз мартабаси Абдулла Қодирий насри поэтикасига, қаҳрамонлари нуткига ҳам хос. Отабекни иккинчи марта уйлантириш ҳавасида юрган Ўзбек ойим бир куни Ҳасанали билан гап талашиб айтадики: “Сандек соқоли узун, ақли қисқадан кенгаш сўраб ўлтурган мен ҳам аҳмоқ!” (163-бет). Шокирбекнинг Отабекка эврилиш саҳнаси остонасида Уста Алим: “...ёмоннинг жанозасидан яхшининг ҳикояси фойдалиқ”, деб сомёликка ҳозирланади (254-бет). Бундай нутқда “сен” – “мен”, “узун” – “қиска”, “яхши” билан “ёмон”, “жаноза” билан “ҳикоя” сўзлари зидланади. Юсуфбек хожи бир йиғилишда: “Бу соқол шу эл кайғусида оқарди. Бу кўнгил шу манфаатпарастлар таъсирида қорайди” (318-бет), деган гаплари семантикаси қаршилидир. Юсуфбек ҳожининг ўз нафсига назари, маломати ва эътирофидаги

соколининг оқариши ёки кўнглининг қорайиши тасаввурни тоза бир инсон умрининг йўллари томон йўллайди. Аслида вазият, характернинг контрастли-қиёсли тасвирини романнинг дастлабки саҳифаларида, яъни қарвонсаройда Отабек тушган ҳужра ёки Отабек билан Ҳомид характери баёнидаёқ кўринади. Адиб бу бадиий санъатдан романда жуда кўп ва ўринли фойдаланади. Баъзан қундошларнинг маънавияти, сажияси ҳар жиҳатдан таққосланади. Ўз мақсади йўлида янги қаҳрамонларни саҳнага олиб чиқиш жараёни романи охирига қолганида ҳам давом этади. Адиб романнинг “Ҳушрўйбиби ва Зайнаб” қисмидаги: “Ҳушрўй узун бўйли, қотмароқ ва зарча танлик эди. Зайнаб қисқа бўй, гўштор ва оқ танлик эди. Ҳушрўйнинг ҳаракати енгил ва лавзи тез эди, Зайнаб лоппос ва ўнта сўзга аранг битта жавоб қайтарадирган эди” (353-бет), деган оқ-қизлар табиатининг қиёсидан тасаввур тўлишади.

Ийжоз мақомидаги бундай мисолларда Бобур Мирзо ҳам, Абдулла Қодирий ҳам чин маънодаги ўз эли ва тилининг билимдони, ўз даври адабий тилининг бунёдкори ҳамда ўзбек тилининг барча имкониятларидан тўла фойдаланган адабий шахслар сифатида кўринади. Бу икки муаззам адабий сиймо туркий-ўзбек адабий тилининг ифода салоҳияти ва қамровини

ўзларининг амалий хизматлари билан исботлади, шунингдек, зукко тилшунос сифатида баъзан назарий қарашларини ҳам баён қилишди.

ИККИ ТИЛЧИ

Абдулла Қодирий ўзининг бетакрор бадиий асарлари билан ўзбек адабий тилининг бойлигини исбот этди; ўрни келганида шева сўзларидан унумли фойдаланди. Адиб халқ тилида қўлланадиган “чип” сўзи учун “гов, баррикада маъносида”, бошқа бир саҳифадаги диалогда келган “эшик” сўзини “Фарғонада ховлини эшик дейдилар” деб изоҳлайди. Ҳомид Жаннат опага “гузардан чиқиб бир чорак эт келтириб, шўрба қилиб берсангиз” дейди. Ёзувчи “бир чорак”ни “уч ярим-тўрт кадок чамаси тошдир” деб изоҳлайди. Бугунги ўқувчи учун бир кадокнинг 409,512 граммга тенг оғирлик ўлчов бирлиги эканини эслатишга зарурат бор. Бошқа бир эпизодда узок айриликдан кейин қайта учрашган Кумуш Отабекка “Сиз энди қирчиллабсиз!” деб айтади. Адиб “қирчиллаш” сўзига: “Қирчиллаш - одатда қорга айтиладир. Масалан, каттиғ совуқда ёқган қор қирчиллайдир. Шундан олиб, айна етилган йигитларни қирчиллама йигит, дейдилар” тарзида романнинг асосий контекстидан ташқарида изоҳ ёзди. “Меҳробдан чаён”да Ху-

доёрхон ўз ўрдасидаги мирзоларга арабий сўзларни кўп қўллагани учун “Эналаринг арапка текканма?” деб танбеҳ беради. Ёзувчи “эналаринг” сўзига тўхталиб: “Эналаринг сўзидаги “нг” ҳарфини “нг” равишида калин сўзлайдир. Бу кунги Фарғона ўзбекларида ҳам (айниқса кишлокларда) юмшок “нг” ўрнига калин “нг” ишлатилиши кўб эшитиладир. Ҳозирги ислоҳ қилинган ҳарфларимизда бу калин “нг”нинг махсус шакли йўқдир. Ёзган (н-ғ) ҳарфларидан бир товуш ясалса ҳам, бироқ ўқуғанда ҳар ким буни ўз махражидан чиқаролмас, янглиш ўқур. Бу калин “нг” ўзбекча бир нечта сўздагина ишлатилмай кўб (эллилаб) сўзда истеъмол қилингани учун манимча алоҳида бир шакл қабул қилиш эҳтиёжи ҳис этиладир. Масалан машҳурлари: занғ, панғ, ланғ, даранғ, каланғи-қасанғи, дарғ, тўнғиз, шанғи, тўнғилламок, тўнғ, тўнғуч ва анғиз, тинғ бошқалар... Эски “нинг” “нг” равишида ислоҳ қилинган. Бу йўғон “нг” ҳам “ғ” ҳарфининг устига нукта қўюлиб ёзилсамикин...¹”, дея изох ёзади ва ийманибгина таклифни беради. Адиб ўзбек тилининг табиий хусусиятларини, жамики фазилатларини кадрлаш устида бош қотирган; шунинг

¹Абдулла Қодирий “Ўткан кунлар Мехробдан чаён”
—Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
430-бет.

учун ҳам тилдаги бундай муаммоли фонетик ходисага махсус тўхталади.

Бобур ўзининг машҳур:

*“Ёд этмас эмиш кишини мехнатта киши,
Шод этмас эмиш кўнгулни гурбатта киши.
Кўнгулм бу ғариблиқта шод ўлмади ҳеч,
Гурбатта севунмас эмиш, албатта, киши”*

рубойисидан кейин туркий тилнинг товуш хусусиятига доир мулоҳаза ёзади: “Сўнгра маълум бўлдики, турк лафзида маҳал иктизоси била “то” ва “дол” яна “ғайн” ва “коф” ва “коф” бир бирлари била мубаддал бўларлар эмиш” (90-бет). Ўрнига қараб “т” билан “д” ундошининг, “ғ”, “к” ва “к” товушларининг ўрни алмашиб келишини, уларнинг ўзаро мослашувчанлик табиатини тушунтиради. Бобурнинг йигирма саккизта ҳарфдан таркиб топган алоҳида алифбо – “Хатти Бобурий”га тартиб бергани, шу хатда фарзандларига мактублар,

Бу рубоий «Бобурнома» таркибида айни шаклда келади. Аммо шу кўнрача босилган Бобурнинг шеърий мажмуаларида рубоийнинг бобуршўнослар эътибор бериб, аниқлик киритиши лозим бўлган ва бигта сўзнинг ўрни алмашган қуйидаги нусхаси ҳам кенг оммаланган:

*“Ёд этмас эмиш кишини гурбатта киши,
Шод этмас эмиш кўнгулни мехнатта киши.
Кўнгулм бу ғариблиқта шод ўлмади ҳеч,
Гурбатта севунмас эмиш, албатта, киши”.*

хатто замонасининг хаттотларига “Мусхаф”ни кўчиртириб Маккаи Мукаррамага юборгани маълум¹. Бобур “Бобурнома”да жой номлари, турли тарихий шахслар, мамлакат, шаҳар ва кишлокларнинг тавсифи, турфа урф-одат, удумлар, ҳайвонот, наботот олами муносабати билан кўп сўзларга изох ёзади. Масалан: “Яна ҳинд эли ададни ҳам хўб тайин килибтурлар: юз мингни “лак” дерлар. юз лакни “курур” дерлар. Юз курурни “арб” дерлар. Юз арбни “карб”, юз карбни “нил”, юз нилни “падам”, юз падамини “сонг”. Бу ададларнинг тайини Ҳиндустон молининг кўплугининг далилидур” (266-бет). Тилшунослар фикрича, Бобур икки юздан ортиқ сўз этимологиясига аниклик киритади.

Бобур ўғли Ҳумоюнга ёзган жавоб мактубида набираси исмининг маъносига, хатида йўл қўйган имло хатоларигача эътибор беради. Энг асосийси услубига нисбатан: “Бундин нари бетакаллуф ва равшан ва пок алфоз била бити: ҳам санга ташвиш озрок бўлур ва ҳам ўқуғучига” (321-бет), деб ўзи қўллаган усуллардан қимматли ўғит беради. Бундай мулоҳазалар барча давр фарзандлари учун оталар айтган умрибоқий насиҳатдир. Бобур билан Абдулла Қодирийнинг асар, битик, мактуб, ин-

¹Султонов Ў. “Хатти Бобурий”. “Мозийдан садо” журнали, 2003 й. 3-4-сон. 90-92-бетлар

шони аниқ ва тиник ёзиш хусусидаги фикрлари ўзаро уйғун. Қодирий фикрича, ёзганларига “ёзувчининг ўзигина тушуниб бошқаларнинг тушунмаслиги катта айб”, “фикрнинг ифодаси хизматига ярамаган сўз ва жумлаларга ёзувда асло ўрин бермаслик лозим”. Ёш ёзувчилар ўз асарларига бировнинг сўнгсўз ёки сўзбошиси билан тумор такқандан ёки нашриёт муҳаррирларга ортиқча иш қолдиргандан кўра ўз сўзларида собит туриб, “бир соатда эмас ўн соатда ёзишлари” ва ёзганларини “бир қайта эмас, ўн қайта тузатишлари кишининг ёрдамига термулишга қараганда ҳам фойдалиқ, ҳам умидликдир”¹. Назаримда, ҳар икки аллома-гениал адибнинг асарлари, ёзиш малакаси ва тажрибасидан ўтган адабий-назарий ўғитлари барча даврнинг ёш ижодкорлари учун муаззам дорилфунун сабоклари ўрнини босади.

ГУЛ ВА ЧОҒИР

Гулли саҳналар Абдулла Қодирийни қурдошлари “гул шайдоси эди” деб эсга олишади, адиб ўз қаҳрамонларини баъзан гулга таққослайди ёки улардан айримлари гул парвариш билан машғул бўлади. Ёзувчи Қумуш-бибининг паришон ҳоли учун: “Бир нарса

¹Абдулла Қодирий. “Диёри бакр”. –Т: “Янги аср авлоди” нашриёти. 2007 й, 230- бет.

тўғрисида ўйлармиди ёки бош оғриғиси куч-
ликмиди, ҳар ҳолда намозшом гул каби ёпик
эди” (30-31-бет), деб изох беради. Кумуш тур-
мушга узатиладиган саҳнага назар ташлаймиз:
қизийғинига Кумушнинг дугоналари жамлан-
ган. Бу йиғинни ҳам ёзувчи “Қизлар мажлиси
– гуллар, лолалар, тўтилар, кумрилар мажли-
си!” (53-бет), тарзида “гуллар” билан безай-
ди. Бундай гўзал манзарага учраган одам “гул
танлашда бирор қарорга келолмай” ҳаммага
кулги бўлиши мумкин. Аммо даврага Кумуш-
биби кириб келгач, агар гулни гулдан ажратиб
танлашга зарурат бўлса, энди одам мутараддид
бўлмайди, иккиланиб эсанкирамайди. Чун-
ки “Кумушбиби лолалар ичидаги бир гул ва ё
юлдузлар орасидаги бир ой эди” (54-бет), деб
гул ва ойга қиёслайди. Дали-гулли Ўзбек ойим
Кумушни биринчи бор кўрганида гоҳ ўпкала-
ниб, гоҳ эркаланиб: “Энди кўрсам милтиқнинг
ўқидек, пушти гулнинг тўқидек келиним бор
экан...” (325-бет), дея шоирланади ва кўнгил
кувончини изҳор қилади. Роман интиҳосига
яқин Отабек туш кўради. Адиб унинг тушини
ҳам гул ва гулзор томон буради. Отабек “туш
кўрар эди: чаманда гуллар очилган эмиш... Бу
гулшан унинг ўзиники эмиш... Ул ранго-ранг
чечаклардан кўзини ололмас эмиш” (368-бет).
Абдулла Қодирий гул шайдоси эди, бу фазилат

унинг каҳрамонларига кўчган. Раъно тасвири учун “раъно гулининг суви”га зарурат сезгани ҳам бежиз эмас. Латиф гуллар шоир кўнгилли инсонни ўзига мафтун қилиши мумкин. Ай-никса, ҳаётининг бирор кунини хотиржам ўтказмаган, “икки рамазон ийдини паёпай бир ерда” ўқимаган Бобурнинг кўнгли чаманзору табиий гуллар гўзаллигидан ором топади. Гулларнинг навлари билан қизикади. Кобулда лола гулининг ўттиз тўртта тури борлигини аниқлаштиртиради. “Бобурнома”да: “Яна Ҳиндустонда тавре гуллар бордур” жумласидан кейин “жосун”, “канир”, “киюра”, “ёсуман” каби бир қанча гулларнинг шакли, ранги, тана-си, илдизи ва ҳидигача таърифлайди (264-бет). Бобур Ҳинд ерида Аграга сув келтириб, обод қилганини шундай ёзади: “Ҳар гўшада макбул чаманлар, ҳар чаманда муважжаҳ гул ва на-старинлар мураттаб ва мукамал бўлди” (275-бет). Бошқа бир ўринда ёзади: “Тарх билан чаманлар қилиб, чаманлар атрофида хушранг ва хушбўй гул ва раёҳин тикмак керак” (330-бет). Бобур Ҳиндустонда “нилуфарзор сай-р”ига чиқади. Бу гулни жуда яхши таърифлаб ҳиндлар нилуфарнинг уруғига “дуда”, гулнинг ўзини “кавал кикрий” аташларини эслаб ўта-ди (338). Бобур қадами етиб борган турли ҳу-дудларда кўчатлар ўтқизиб, гуллар экиб, ўнлаб

боғ-роғлар ва юзлаб гулзорлар барпо қилади. Буни орадан асрлар ўтиб, Жавоҳарлаъл Неру “Дунё тарихига назар” китобида ёзади: “У гуллар ва боғларни севар ва жазирама Ҳинди-стонда Ўрта Осиёдаги ватанини тез-тез эслаб турарди: “...бинафшаси бисёр латиф бўлур... калин лола ва гуллар очилур”, деб хотирлайди у эсдаликларида” (Илҳом Султонов таржимаси).

Бобур лирикасидаги “гул”, зебо гулнинг паришон зулфи, қайси бир гулнинг вафоси, гулистон ичра “руҳи зебо” гулнинг кўрки – буларнинг бари ёр васфига тааллуқли. Унинг далиёна шоир кўнглини лолалар ичра бир гул ўртайтиди. Шу боис газалларидаги гул, лола, бинафша, ёсуман, райҳон, наргис, чаман, гулзор каби образлар метафорик табиатлидир.

Бўзали базмлар “Ўткан кунлар”даги Абдулла Қодирий назарига кўра: “Халкимиз таъбирича, бу замонлар “мусулмонобод” бўлса-да, бироқ бу тантаналик таъбирни бузиб қўятурган ишлар ҳам йўқ эмас эди. Хон мусулмон, бек мусулмон, халқ мусулмон, бунинг устига юриш-туриш ҳам мусулмонча, ҳукмлар ҳам шариъатча эди” (213-бет). Аммо шу ораста ҳукмларга риоя қилмайдиган ўғри, фоҳишалар борлигини, айрим “уйларда мусаллас билан бўзалар хумлаб қайнаб” ётишини, Чуқур кишлок томонларда “рустамона кишилар билан айкириб ёткан бўзхоналар”

ҳам ишлаб туришини ошкор ёзади. Бундай маълумот, тафсилот ва изоҳлардан кейин адиб Отабекни ўша бўзахоналардан бирига етаклайди. Бўзагар Отабекни “бўзанинг гули билан меҳмон” қилади (214-бет). Романнинг “Унутолмаса нима қилсин?” фаслига кўра Отабекнинг саёк йўлда юришларидан ота-она беҳабар. Тўғрироғи, ёзувчи сўзни чўзмаслик учун уларни ўғли ҳолидан атай хабарсиз қолдиради. Отабекнинг “кечалари аллақайларга кетиб, йўқолатурган одатлар”ини Ҳасанали билади, холос. Отабек “бир-икки қайта ортиқча маст бўлган ҳолда қайтиб, Ҳасаналини тамом ҳайратда қолдирди” (205-бет). Ҳасанали Отабекка бирор насиҳат қилишни ҳам, унинг бундай мастона юришларини бировга айтишни ҳам билмайди. Базмдан тунлари сархуш қайтадиган Отабекни Ҳасанали юрагини ҳовучлаб, кутиб олади. Норизо оҳангда “Ўғлим, сизга шу шайтоний ишнинг нима зарурати бор”, дейди. Тонгласи мастликдан ойилган Отабек Ҳасаналининг юзига тик қарай олмайди. Адиб Отабекнинг бу адабсиз ҳоли баёнига айрилик дардини, “аламини ичкуликдан олиб” юришини кўшади.

Уста Алим таъбирича, май “бир томондан кишининг саломатлигига фойда берса, иккинчи жиҳатдан тирикликнинг қайғу ва аламларини” ҳам унуттириб юборар эмиш. Ичкиликдан

каттик ҳазар киладиган, майни ўзига душман санайдиган Отабек биринчи марта уста Алимнинг уйида “тамом шаръий қилиб тайёрланган мавиз”дан ичади. Ўша сахнада ўзини узрлилар каторидан санайдиган уста Алим икки пиёла ичиб, учинчисини кайғулирок кўринган Отабекка узатиб “кўлимни кайтарманг, меҳмон” деб манзират билан кутиб тураверади. “Отабек пиёлани олишга мажбур бўлди. Уй эгасининг айтканидек мавиз жуда ҳам тиник, яхши чикган кўкчой каби мусаффо эди. Пиёлага узок караб турмай ичиб ҳам юборди. Оч коринга тушкан ўткир май виж-ж этдириб меъдани қайнатди-да, томоқ остини ловуллашмоққа олди”. (189-190-бетлар). Қайнотаси эшигидан қувилган Отабек ҳам шу зайлда ўзини маъзурлар каторига қўшади. Ҳар жихатдан комил, идеал бир инсон сифатида қаралаётган Отабекни Абдулла Қодирий ана шу номашруъ амалларсиз, майсиз ва бўзасиз базмлар фонида тасвирлаши ҳам мумкин эди. Эҳтимол, бунда қалам ростлик рутбасидан тойилган бўларди.

Бобур 1506-1507 йил воқеалари баёнида ўзига Ҳусайн Байқаро фарзандлари кишни Ҳиротда ўтказишга, Алишер Навоий уйида истикомат қилишга таклиф этганини ёзади. Аввал Бадруззамон мирзо уйида меҳмон бўлади. “Бадруззамон қошига борганда намози пешиндин

сўнг чоғир мажлиси бўлди, мен ул маҳаллар ичмас эрдим” (169-бет). Мажлис аҳли Бобурнинг ичмаслигини билгани учун унга таклиф ҳам қилишмайди. Бобурнинг ёшлигидан ичкиликка асло майли бўмаган; ҳатто баъзан отаси таклиф қилганида ҳам узр айтган. “Шубҳалик таомдин ижтиноб қилур эрдим”, деб хотирлайди у. Темурий мирзолар ҳузурида йигитлик ёшида, нафс тақозоси билан унда чоғирга майл пайдо бўлади: “...ичмакка азм қилдим ва бу водийни тай қилмоқни жазм қилдим” (171-бет). Музаффар Мирзо меҳмонга айтганида Бадиуззамон уйида ичмай, унинг иниси уйида ичишдан иккиланиб, тараддудга тушади. Шундан сўнгра икки оға-ини бир жойда жамланганида ва улар таклифи билан ичишни мақсад қилади. Бобурнинг чоғир базмлари шундай бошланади. Ҳирийга келгунча бир култум ҳам ичмаган шахзода Бобурнинг бундан кейинги бирор мажлислари маъжун ё чоғирсиз ўтмайди. Бундай базмлар кайфи ва кайфиятини яхши билган Борур бир неча бор “маъжун суҳбати била ҳаргиз арақ ва чоғир суҳбати рост келмас” (208-бет) деб таъкидлайди. Аввало нафс тақозоси, колаверса, ҳаёт дарахтидан Бобурнинг бошига ёғилган кузги ҳазонлар ва айш-ишратга мойиллик уни “чоғирнинг нашъа ва кайфияти” билан ошно қилди. Орадан йиллар ўтади. Иш тавба

остонасига етади. “Ҳар вақт тавба дағдағаси хотири”да юрган Бобур хижрий 933 йили тавба этади. “Бобур айнаи ўшал фурсатда нафс устидан буюк ғалаба қозонади – ичкилик балосини енгади¹”.

ЗАМОН ЎЛЧОВИ

Тарихий-биографик асарларда замон ва макон чегаралари танланган тарихий шахснинг ҳаётига кўпинча мос келади. Бу табиий ҳол. Аммо адабиёт оламидаги тарихий асарлар турли асослар устига қурилади. Инсон акли билан чегараланган замон – эрлар, асрлар, йиллар, фасллар, ойлар, ҳафталар, кунлар, соатлар... каби кўламли астрономик тизимни ташкил этади. Ижод аҳли юз берган воқелик тасвирида – вақт ифодасида астрономик тизим унсурларидан турлича фойдаланади. Тўғриси, бадиий асарда замон – вақт физикавий мазмундан адабий-фалсафий моҳиятига кўчади. Замон тушунчасининг аниқ бўлагини кун ва тун – йигирма тўрт соат ташкил этади. Бу ҳисоб учун қуёш ҳаракати, аниқроғи, Ернинг ўз ўқи теграсида айланиши асос саналади. Ижодкор замон тасвирида қуёшнинг чиқиши, ботиши ёки соат милларининг чопишига эътибор беради. Абдулла Қодирий романларида кунлик

¹Султонов Х. “Бобурийнома” –Т.: “Шарқ” 1997 й. 100-110-бетлар.

вактнинг “қуёш ботган”, “сахар пайти” ёки “бу кун соат ўн иккида...”, “ҳозир соат кечки еттилар бўлиб қолган...”, “кечки соат тўртларда...” тарзидаги ифодаси онда-сонда кузатилади. Гоҳо шу тарздаги ифода давомидан махсус изоҳ қўшилади: “... қуёш боткан, теварақдан шом азони эшитиладир”, “сахар вақти туриб чой ичдилар. Субҳ намозини ўқуб, арава қўшилди”, “Кечки соат тўртлар, асрдан бир оз эртароқ ҳукумат аскар билан халқ орасида уруш бошланди...”. Вактнинг ифодаси учун “шом азони” (шом вақти), “субҳ намози” (бондод вақти), “асрдан бир оз эртароқ” (аср вақти) тарзидаги изоҳ, яъни кунда фарз ўлароқ беш маҳал адо қилинадиган намоз вақти Абдулла Қодирий романларида индивидуал маъно ва поэтик-категориал моҳият касб этади; адиб кунлик вақт қисмлари учун намоз атамаларини танлайди.

Абдулла Қодирий қаламига бундай тасвир йўсини ўз аждодларининг адабий тафаккурдан ўтгани, айти дамда, “Бобурнома” булоғидан сув ичгани табиий кўринади. Чунки “Бобурнома”да ходиса бўлган йил, ой, ҳафта, кун ва ҳатто кўпинча ўша куннинг аниқ маҳалигача тиниқ битилади. Масалан Бобур: “Ахсидин намози жумъа вақтида чиқиб, Банди Солор йўли билан намози шом билан намози хуфтан орасида Андижонга келдим” (32-бет) деб замонни на-

моз вактига боғлаб ёзади. “Бобурнома”нинг ҳар бир саҳифасида, юзлаб ўринларда “намози бомдодни ўтаб”, “намози пешиндин сўнг”, “намози дигаргача”, “намози дигарга ёвук”, “намози дигарда”, “намози дигар била намози шом орасида”, “намози шомғача”, “намози шомға яқин”, “намози шомда”, “намози шом била намози хуфтан орасида”, “намози хуфтанғача”, “намози хуфтанда”, “намози хуфтандин кечрок” каби таъбирлар учрайди. Баъзан Бобур фалон куни “сабоҳи”, “офтоб бир найза бўйи чиқиб”, “офтоб чикканда”, “офтоб ўлтурур маҳал” деганича қуёшнинг ҳаракати ва бошқа вақтларга ҳам диққат қаратади. “Бобуронома”да улкан вақт бутунлиги, унинг қисмлари ҳамда кунлик вақт ўлчами муайян тизимга солинган, албатта.

Қиёсланаётган асарлардаги бундай ўринларга ҳар икки адиб шууридаги табиий сезим ва туйғулар ифодаси, имон-этикодли қалам эгаларининг баён усули сифатида қараш ўринлидир. Қолаверса, замонга мос ўлчамлар измида қаҳрамонларнинг ҳаракат қилиши ҳамда уларнинг тафаккур ва тасаввурига уйғун ифодаланиши ҳам ҳар қандай асарнинг кадр-кийматини оширади.

КИТОБ – ВОСИТА

Яхши китоб – инсон умрининг зийнати. Бобур ва Абдулла Қодирийдек алломалар ёзган китоблар эса инсониятнинг маънавий мулки.

Одамларнинг маданий-илмий, маънавий-маърифий даражасини улар ўқиган китоблар белгилайди. Тақдир Алишер Навоийни 6-7 ёшида “Зафарнома” муаллифи Али Яздийга рўбарў қилади. Мўйсафид тарихчи билан бола Алишер ўртасида савол-жавоб бўлиб ўтади. Шунда мўйсафид аллома боладан ўқиган китобларини сўрайди. Навоий «Мулк»кача таълим олганини айтади. Ёшлигида «Мантиқ ут-тайри»ни ёд билгани барчага маълум. Табиийки, тарихий китоблардаги бундай маълумотлар тарихий шахслар маънавий дунёсини кўрсатади; улар қиёфасига маҳобат бағишлайди. «Бобурнома»да ўз даврининг машҳур ақоибларига баҳо берилар экан, улар ёзган ёки ўқиган китобларни эсга олади. Алишер Навоий ажратилган бетларда аллома шоир «Хамса», «Лисон ут-тайр», «Ғаройиб ус-сиғар», «Наводир уш-шабоб», «Бадоеъ ул-васат», «Фавойид ул-кибар», «Мезон ул-авзон» каби барча асарларини санаб ўтилади. Бобур «Бобурнома»да Алишер Навоийдан бошқа бирор шахс таърифида бундай «кўб ва хўб» - кенг қўламли тўхталган эмас.

Отаси Умаршайх Мирзони таърифлар экан ёзади: Равон саводи бор эди. «Хамсатайн» ва маснавий китобларини ва тарихларни ўқур эди. Аксар «Шохнома» ўқур эди. Таъби назми

бор эди, вале шеърға парво килмас эди” (10-бет). Замондошларидан баъзиларига «Ҳамиша Мусхаф китобат килур эди» деб ҳам таъриф беради. Умуман олганда зарурат юзасидан қайси бир машҳур уламо ёки тарихий жой таърифи жараёнида «Саҳихи Бухорий», «Ҳидоя», «Темурнома», «Фатҳнома», «Зафарнома», «Искандарнома», «Шоҳнома» каби мўътабар китоблар эсга олинади. Бунинг натижасида ўша инсон ёки маконнинг таъриф-тавсифи теранлашиб, уларга тегишли тасаввур ойдинлашади. Мемуар асарда тарихий маълумот сифатида бундай унсурларнинг мавжуд бўлиши табиий. Бирок дунё адабиётидаги бадий асарлар таркибида эсланадиган машҳур китоблар муайян бадий функцияни бажаради. Отабекнинг «Бобурнома» ўқиши бежиз эмас. Абдулла Қодирийнинг бошқа қаҳрамонларини ҳам маълум ва машҳур китоблардан насибадор қилади. Дейлик, Юсуфбек хожига Қуръони карим ва «Далойил ул хайрот»ни, ошиқларга Фузулийнинг “Девон”ини ўқитади. Раъноси эса Навоий, Фузулий, ўзларига замондош шоирлардан Амирий билан Фазлий Намонгонийни ўқиган. Қодирийнинг иккинчи романи «Чаённинг намойиши» фаслида масжиддаги хужралардан бири тасвири келади. Хужра тоқчасига «Шарҳ мулла Жомий», «Ал-виқоя маъалҳавоший»,

«Ҳикматул айн», «Алвиқоя», «Сияри шариф» каби мўътабар китоблар тахлаб кўйилади. Калоншоҳ мирзо, Шаҳодат муфти, Абдурахмон домла шу китобларни ўқиганми - ўқиган эмасми? Адиб уларнинг қўлларига бу китобларни тутқазмайди. Токчага тахлаб кўяди. Ўқилмаган китоб очилмаган тилсим. Ўқиганлар билан ўқимаганлар ҳеч қачон бир-бирлари билан тенг келмайди. Ўқиганлар олим, уламо бўлади, ўқимаганлар кўнглига шайтон оралайди, ғийбату ғурбатлар билан машғул бўлишади.

Сарлавҳа. Адиб романи учун ном танлаши хусусида ҳам бир фикр бор. Мутахассислар орасида “Ўткан кунлар”ни Абдулла Қодирий татар адиби Олимжон Иброҳимовнинг “Бизнинг кунлар” романи номига уйкаш қўйган, деган гап бор. Ҳолбуки матнда аниқ битилган бир жуфт сўз, “Бобурнома” мутолааси туфайли адиб шуурига муҳрланиб қолмаганмикин, деган фикр келади. Сарсон-саргардон кезган 1502-1503 йиллар воқеалари охирида Бобур шундай ёзади: “Ўшал замон отланиб, Андижон тарафиға юруй бердук. Икки кун бўлуб эрдиким, ҳеч таом емайду эдим. Намози пешин бўлуб эдиким, бир қўйни топиб келиб, бир ерда тушуб, ўлтуруб, кабоб қилдилар. Ўшал кабобдин тўйғунча едим. Андин сўнгра отланиб беш кунлук йўлни икки кеча ва кундуз илғор

килиб келиб, Андижонга кириб, улуғ хон додам ва кичик хон додамни кўрунуш қилдим ва ўткан кунларни тамом баён қилдим” (108-бет). Роман мавзуини “яқин ўткан кунлар”дан танлаган Абдулла Қодирий ҳам Туркистон ўтмишини, Қутидор эшигидан қувилган Отабекни хаёлан ўткан кунларига қайтаради; сўнгра адиб ўз қаҳрамонига унинг “ўткан кунларини заҳар билан булғаб келган” мудҳиш душманларини танитади ва манзарани тиниклаштириб воқеликни имкони борича батамом ростлик рутбасида баён қилади.

ТУГАНЧИ

Ҳар икки адиб асарларида бундан бошқа ҳам қиёслашга муносиб ўринлар кўпчиликни ташкил этади. Дейлик, “Бобурнома” матнида баъзан бирор воқелик ёнида оят ва ҳадислардан парчалар келади. Абдулла Қодирий мумтоз эпик аънаанага мос равишда ўз асарларининг айрим саҳифаларида замона ҳазми кўтаргунча «Ҳар бир нарса ўз аслига қайтади», «Аллоҳ сабр қилгувчилар билан биргадир», «Агар бир қавмнинг иши ноаҳил одамга топширилган бўлса, бас, ўшал қавмнинг қиёматини яқин бил», “Ҳар ишнинг ўртачаси яхши”, “Қаноатли азиз, таъмали киши хордир” каби айрим оят ва ҳадисларни қўллайди.

Ёки: «Бобурнома»да шоир кўнгилли Бобур шижоатли фотиҳ қиёфасига эврилганда “калла минор”лар тиклашни буюради. “Ўткан кунлар”да ҳам “инсон бошидан турғузилган” айрим тепаликлар кўзга ташланади. Бу каби мавзулар қиёси учун яна бир неча саҳифаларни коралаш мумкин...

Хуллас, Абдулла Қодирий руҳияти, адабий-эстетик концепцияси, одам ва олам хусусидаги қарашлари Заҳириддин Муҳаммад Бобур руҳига яқин туради. Ҳар икки адиб фитратидаги мардлик, жасорат, тўғрилиқ, ҳақгўйлик, маҳорат, истеъдод каби фазилатлар ўзаро уйғун келади. Тарихнинг жуда олис қаъри ва яқин ўтмишдаги дили, маслағи, тили, юраги бир бўлган адабий сиймолар маънавият майдонидан ёнма-ён туришади. Дунё ва борлиққа доир қарашлари яқин ижодкорлар орадаги масофа қанчалик узок бўлмасин, сўз санъатининг поэтик хусусияти ва метафорик табиатига кўра улар адабиёт тилида бемалол гурунглаша олади. Зеро, уларнинг ғойибона адабий суҳбатлари, маънавий робита ва руҳий боғиқлари жуда табиий туюлади.

MUNDARIJA

Mitti muqaddima	3
“Boburnoma” o‘qiyotgan Otabek	4
“So‘z urindi, so‘zdan – so‘z chiqdi”	6
Shakl va shamoyil tafsifi.	12
Odimlar va qadamlar	15
Jon qadri – umr mazmuni	18
Iyjoz maqomi	24
Ikki tilchi	27
Gul va chog‘ir	32
Zamon o‘lchovi	38
Kitob – vosita	40
Tuganchi	44

МУНДАРИЖА

Митти мукаддима	46
«Бобурнома» ўқиётган Отабек	47
«Сўз уринди, сўздан – сўз чикди»	49
Шакл ва шамойил тавсифи	55
Одимлар ва кадамлар	59
Жон кадри – умр мазмуни	61
Ийжоз мақоми	68
Икки тилчи	72
Гул ва чоғир	76
Замон ўлчови	83
Китоб – восита.....	85
Туганчи	89

IKKI DAHO - IKKI BEBAHO

“O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi”

Davlat ilmiy nashriyoti

Toshkent – 2020

Muharrir	<i>Abror Murtazayev</i>
Badiiy muharrir	<i>Shovkat Ilhomov</i>
Texnik muharrir	<i>Umida Yaxshiboyeva</i>
Kichik muharrir	<i>Zilola Mahkamova</i>
Musahhih	<i>Soliba Karimova</i>
Sahifalovchi	<i>Zarnigor To‘xtamurodova</i>

Nashriyot litsenziyasi AI № 160, 14.08.2009 y.

Bosishga 10.02.2020 da ruxsat etildi.

Qog'oz bichimi 70x90 ^{1/32}. Ofset qog'ozi
«Times» garniturasida ofset usulida bosildi.

Shartli bosma tabog'i 4.68.

Nashriyot-hisob tabog'i 4.33. Adadi 2 000.

Shartnoma № 01–20. 55 - Buyurtma raqami.

«O'zbekiston milliy ensiklopediyasi»

Davlat ilmiy nashriyoti.

100011, Toshkent sh., Navoiy ko'chasi, 30-uy.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti

Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy
kommunikatsiyalar agentligining

G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa
ijodiy uyida chop etildi.

Toshkent, 100128, Labzak ko'chasi, 86.

K 25   **Karimov, Bahodir.**

Ikki daho ikki bebaxo (Bobur va Qodiriy)
[Matn] / B. Karimov. — T.: “O‘zbekiston
milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti,
2020. — 96 bet.

ISBN 978-9943-07-741-6